

VZORNÍK EVANGELICKÝCH KOSTELŮ OD JULIA ZEISSIGA A JEHO VLIV NA ARCHITEKTURU V ČECHÁCH NA POČÁTKU 20. STOLETÍ

VÁCLAV ZEMAN

Ačkoli sakrální stavby německojazyčných sborů evangelické církve v Čechách realizované na přelomu 19. a 20. století se v poslední době těší zvýšené míře pozornosti historiografie i uměnovědy, zůstává stále nedostatečně objasněna otázka účasti zahraničních architektů na stavebních projektech pro tyto korporace a především způsob, jakým takové zakázky získávali. Obvykle se konstatuje blíže nespecifikovaná role Spolku Gustava Adolfa, aniž by však byla pramenně doložena či dokonce podrobněji zkoumána.¹⁾ Poznání konkrétních mechanismů, jimiž tento podpůrný spolek zasahoval do plánování a provádění výstavby sakrálních objektů v zahraničí, je tak až na výjimky mizivé. Následující studie si klade za cíl přispět k objasnění tohoto tématu excerpcí a interpretací archivních pramenů zejména „gustav-adolfské“ provenience a představit velmi zajímavý způsob, jakým docházelo k výběru zahraničních architektů či přímo architektonického návrhu pro kultovní stavby sborů německojazyčné části evangelické církve a. v. v Předlitavsku i za hranicemi Rakousko-Uherska.

Důležitou roli při výběru vhodného architektonického návrhu pro plánovanou stavbu modlitebny či kostela v této době sehrály odborné architektonické časopisy nebo vzorníky staveb realizovaných architekty či architektonickými kancelářemi. Jejich existenci na přelomu 19. a 20. století máme doloženou také pro umělce působící v prostředí německojazyčných evangelických sborů v Čechách. Zde myslíme především na Gotthilfa Ludwiga Möckela,²⁾ jehož doposud jedinou známou českou realizací je evangelický kostel v Podmoklech (dnes Děčín IV) z let 1881 až 1884,³⁾ či drážďanskou kancelář Schilling – Graebner,⁴⁾ která do českého prostředí uvedla secesní sakrální architekturu a uskutečnila zde v tomto směru nejkvalitnější díla svého druhu. Poněkud odlišně zaměřený vzorník sestavil v roce 1902 lipský architekt Julius Zeissig.⁵⁾

VZNIK VZORNÍKU

V roce 1832 u příležitosti dvoustého výročí smrti švédského krále Gustava Adolfa II. v bitvě u Lützen, který

Obr. 1: Vzorník evangelických kostelů Julia Zeissiga, obálka, 1902 (obr. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9, a 17 převzato z J. Zeissig ed., o. c. v pozn. 7).

se později stal symbolickým ochráncem reformace, byla – kromě výstavby pomníku – v Lipsku založena Nadace Gustava Adolfa (*Gustav-Adolf-Stiftung*), jejímž úkolem byla duchovní a materiální podpora evangelických sborů, a to jak tuzemských, tak v zahraničních diasporách. K následnému zakládání podpůrných spolků a většímu rozšíření

1) Z nejnovějších titulů srov. B. Altová, Možnosti studia evangelické sakrální architektury, *Lidé města / Urban People* 11, č. 3, 2009, s. 521–522; A. Řičánková, Stodola i chrám. Německé kostely v severních Čechách, in: O. Jakubec – R. Miltová edd., *Umění a politika. Sborník 4. sjezdu historiků umění*, 13.–14. září 2012, Brno 2013, s. 159–170; V. Laštovičková, Cizí dům? / Ein fremdes Haus? Architektura českých Němců 1848–1891 / Architektur der Deutschböhmen 1848–1891. Praha: UMPRUM 2015.

2) Ausgeführte und projektierte Kirchen, Villen und Wohnhäuser in Ansichten, Grundrissen und Details mit übersichtlicher Zusammenstellung der Kosten von Baurat G. L. Möckel. Dresden 1880–1883. Citováno dle Kataloge der Universitätsbibliothek Eichstätt, Graphische

Sammlung Bd 2, Deutschsprachige Vorlagenwerke des 19. Jahrhunderts zur Neuromanik und Neugotik. Wiesbaden 1997, s. 346.

3) A. Řičánková, Vzkříšení gotiky a evangelický ideál v díle G. L. Möckela, *Děčínské vlastivědné zprávy* 22, č. 2, 2012, s. 11; V. Zeman, Stavební činnost německého evangelického sboru v Podmoklech ve druhé polovině 19. a v první polovině 20. století, *Děčínské vlastivědné zprávy* 23, č. 2, 2013, s. 43–53.

4) Landkirchen. Entworfen und ausgeführt von den Architekten Schilling & Graebner. Leipzig 1903.

5) Podoba jména Julia Zeissiga se objevuje také ve formě Zeißig, ovšem volíme první variantu, kterou je podepsán jako redaktor předmětného vzorníku.

idejí spojených s podporou evangelických sborů došlo především po výzvě dvorského kazatele Karla Zimmermanna z Darmstadtu z 31. října 1841. Nově organizovaný spolek nesl od roku 1842 název *Evangelischer Verein der Gustav-Adolf-Stiftung* a jeho správní centrum sídlilo v Lipsku. Zejména s nárůstem evangelických sborů ve druhé polovině 19. století a s výstavbou nových kostelů se podpora spolku rozrostla do nevídané šíře. Se Spolkem Gustava Adolfa je ale také spojena obrana německé identity a snaha o sjednocení Němců pod luterským vyznáním, stejně jako podpora hnutí „Pryč od Říma“ (*Los von Rom*).⁶⁾

Idea vzorníku, který v roce 1902 z iniciativy Spolku Gustava Adolfa vydalo lipské nakladatelství Seemann & Co. v Lipsku pod názvem *Muster für kleine Kirchenbauten*,⁷⁾ se začala rodit v roce 1900 právě v prostředí tohoto spolku. Z počátku byla inspirována již vydanými knihami, které prezentovaly kostely realizované za pomoci této podpůrné nadace,⁸⁾ nicméně její zaměření i plánovaný dopad se záhy od původního záměru začaly odlišovat. Publikace totiž měla nejen přestavit úspěšné projekty spolku z posledních let, ale především pomoci evangelickým obcím v jejich přípravách staveb kostelů či modliteben.

Ve dnech 31. července a 1. srpna 1900 se v Oggersheimu (tč. část města Ludwigshafen) konalo 48. výroční zasedání falckého hlavního spolku Nadace Gustava Adolfa. Vzápětí po ustavení výboru a volbě účetní komise se delegáti začali zabývat otázkou příprav slavnostního průběhu 50. výročního shromáždění, chystaného na rok 1902. Bylo rozhodnuto pro tuto mimořádnou příležitost připravit pamětní spis s vyobrazením kostelů postavených v Rýnské Falci s podporou Spolku Gustava Adolfa, tedy publikaci, která by spíše navazovala na připomínané starší Zimmermannovy práce. Záhy však rukující členové shromáždění konstatovali potřebu radikálního zjednodušení příprav a především zlevnění realizace staveb podporovaných Spolkem Gustava Adolfa. Mělo dojít k provedení výběru stavebních plánů a rozpočtů pro tyto účely a vydání knihy předloh (*Modellbuch*) prostřednictvím tohoto hlavního spolku či přímo ústředním představenstvem.⁹⁾

Koncem roku 1900 byla tato myšlenka dále rozvíjena. Konsistoriální ředitel Wagner z falckého hlavního spolku ze Špýru v listopadu informoval ústřední představenstvo

o záměru vydat vzorník se stavebními plány a rozpočty, a to z důvodu zjednodušení plánování staveb a finanční úspory při jejich realizaci. Komu připadne role vydavatele, zůstávalo doposud bez rozhodnutí.¹⁰⁾

Podstatně jasnějších obrysů dílo nabylo nejpozději v polovině prosince stejného roku. Z blíže neurčené diskuse vyplynulo, že by vzorník (poprvé označen jako *Musterbüchlein*, do této doby jako *Modellbuch*) měl obsahovat stavby kostelů realizovaných za spolupráce s Nadací Gustava Adolfa v posledních deseti letech, které by představil obrazem i slovem. Rozsah knihy byl odhadován na dva kvaterny, tedy 32 stran. Již v této době byl osloven architekt Julius Zeissig, který vydání publikace odhadl na 700 až 800 marek.¹¹⁾

Julius Zeissig jako saský architekt a lipský stavební rada rozhodně v této době nebyl v prostředí evangelické církve neznámou postavou. Měl za sebou realizace mnohých novostaveb či přestaveb kostelů v Německu, ale tehdy již také v Čechách. Narodil se v Oberolbersdorfu u Žitavy 29. dubna 1855, vzdělání v architektuře a stavitelství získal v Žitavě, Vídni, Lipsku a Drážďanech. Od roku 1882 působil jako samostatný stavitel v Lipsku, kde záhy získal renomé. Zeissigovou specializací byly kostely historizující architektury, nicméně nevyhýbal se ani jiným slohům, střídme užíval i secesního dekoru, v českém prostředí asi nejvíce v Sokolově/Falknově (znatelněji v návrhu nežli v samotné realizaci). Z úzké spolupráce se Spolkem Gustava Adolfa vzešlo mnoho Zeissigových zakázek, jenom v Sasku pracoval na více než 40 evangelických kostelech. Architektonickou a stavitelskou činnost ukončil Julius Zeissig ještě před první světovou válkou, zemřel 18. března 1930 v Lipsku.¹²⁾

Primárním úkolem, který byl Zeissigovi v souvislosti se vzorníkem svěřen, se stal výběr vhodných staveb. V březnu 1901 za tímto účelem ústřední spolek nadace obeslal všechny hlavní spolky dopisem s příslibem, že připravovaná kniha přinese sborům, jež nyní chtějí stavět kostely, projekty s nejmenšími náklady. Vzorník měl obsahovat asi 30 stavebních plánů a rozpočtů zvláště zdařilých a cenově dostupných diasporních kostelů, které by právě mohly být k dispozici dalším evangelickým obcím. Reakce z hlavních spolků se očekávaly do poloviny měsíce dubna.¹³⁾

Odpovědi se začaly scházet od konce března 1901 a byly obsahově i formálně velmi rozdílné. Tak z Hannoveru přišla doporučení na stavbu kostela v Twistringu od C. W. Haseho.¹⁴⁾ Další dvě stavby měly být realizovány v Moritzbergu a Nörtenu, doposud však nedošlo k jejich zahájení.¹⁵⁾ Hlavní spolek v Göttingen doporučoval

6) K tomu srov. kupř. *Einladung zur Theilnahme an dem evangelischen Verein der Gustav-Adolph-Stiftung*, Düsseldorf 1845; K. Zimmermann, *Der Gustav-Adolph-Verein nach seiner Geschichte, seiner Verfassung und seinen Werken*. Darmstadt – Leipzig: Eduard Zernin 1878; R. Melville, *Evangelický spolek Gustava Adolfa a čeští protestanti v době předbřeznové*, in: Z. Hojda – R. Prahel ed., *Bůh a boho-vé. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*. Praha 2003, s. 145–154. Naposledy v českém prostředí problematiku vzniku a organizace spolku přehledně zpracovala V. Laštovičková, o. c. v pozn. 1, s. 267–274.

7) J. Zeissig ed., *Muster für kleine Kirchenbauten*. Herausgegeben von dem Central-Vorstand des evangelischen Vereins der Gustav Adolph Stiftung. Leipzig: Seemann & Co. 1902.

8) Připomeňme alespoň K. Zimmermann, *Die Bauten des Gustav-Adolph-Vereins in Bild und Geschichte*, Bd 1. Darmstadt: Eduard Zernin 1860 a Bd 2. Leipzig: Eduard Zernin 1876.

9) Zároveň s podporou takové publikace byly zamítnuty další nároky na stavbu kostela v Mundenheimu. Snaha o úspory finančních prostředků a probíhající stavba kostela v Mundenheimu byly zřejmě v přímé souvislosti. Bericht über die am 31. Juli und 1. August 1900 in Oggersheim abgehaltene 48. Jahresversammlung des pfälzischen Hauptvereines der evangelischen Gustav-Adolfstiftung. Kaiserslautern 1900, s. 3–4.

10) Evangelisches Zentralarchiv (dále jen EZA) Berlin 200/1/671, dopis z 25. 11. 1900.

11) Tamtéž, výstřížek a text z 15. 12. 1900.

12) H. Vollmer ed., *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (begr. von U. Thieme und F. Becker) 36. Leipzig 1999, s. 440–441; M. Donath, heslo Zeißig, Ernst Julius, in: *Sächsische Biographie*, dostupné z: [http://saebi.isgv.de/biografie/Julius_Zeissig_\(1855-1930\)](http://saebi.isgv.de/biografie/Julius_Zeissig_(1855-1930)) [citováno 1. 3. 2017].

13) EZA Berlin 200/1/671, koncept dopisu z 19. 3. 1901 a jeho čístopis z 23. 3. 1901.

14) V letech 1863 až 1897 zastával Conrad Wilhelm Hase úřad konsistoriálního stavitele Evangelické luterské zemské církve v Hannoveru. Conrad Wilhelm Hase (1818–1902) – Biografie, dostupné z: <http://www.glass-portal.privat.t-online.de/cwbase/biografie.htm> [citováno 1. 3. 2017].

15) EZA Berlin 200/1/671, dopis z 24. 3. 1901.

návrh pro Westerode u Duderstadtu, kde se ve výstavbě nacházela evangelická kaple.¹⁶⁾ Podstatně více tipů zaslali představitelé wiesbadenského hlavního spolku. Ti doporučili projekty architekta Ludwiga Hofmanna z Herbornu v lokalitách Hofheim am Taunus, Flörsheim am Main, Geisenheim, Königstein im Taunus i stavby jiných architektů v lokalitách Limburg an der Lahn, Montabaur a Heddernheim u Frankfurtu. Také z Aurichu dorazila odpověď ještě v březnu. Před třemi desetiletími byl zbudován kostel v Papenburgu, v Ostrhauderfenu se nacházel před několika lety s výraznou pomocí spolku postavený kostel a levnou stavbu se podařilo zrealizovat v Mönkeboe-Moorhusenu (okres Aurich). V posledních letech pak byly vystavěny fary a modlitebny v Ockenhausenu, Warsingsfenu a Ihlowu. Ačkoli u posledního jmenovaného byl přiložen i stavební plán,¹⁷⁾ stavba zde nebyla ještě zahájena a nakonec ani realizována, neboť namísto fary s modlitebním sálem dostala přednost stavba kostela.¹⁸⁾ Z Poznaňe přišly tři tipy, a sice kostely v dnešních polských lokalitách Strzałkowo (něm. Stralkowo), Osieczna (Storchnest) a Lednogóra u Pobiedzisk (Lednagora b. Pudewitz).¹⁹⁾

Z obvyklého schématu se vymykala odpověď z Augsburgu. Centrálnímu spolku doporučovala, aby oslovil architekty, a ti dodali tři vzorové plány s odlišnými náklady, a sice po 30, 60 a 100 tisíci marek. Spolek měl tyto plány získat do vlastnictví, aby je pak mohl poskytovat sborům. Zástupci z Augsburgu totiž pochybovali, že by bylo možné bez svolení autorů plány použít.²⁰⁾ Z Porýní dorazila zpráva v podobě velmi podrobného výčtu. U lokalit byl uváděn rok výstavby, počet míst, pořizovací cena i autor architektonického návrhu. Byly doporučeny následující lokality: Altenessen (arch. Flüge, 1885), Betzdorf (Hartel u. Neckelmann, 1887), Elversberg, Bingerbrück (1892), Euskirchen (E. Schreiterer z Kolína nad Rýnem, 1893), Herzogenrath (kostel se školou a farou, 1897), Troisdorf (Corneyls u. Fritsche v Elbersfeldu, 1898), Buschhausen (stejní architekti, 1898) a Engers (Lang u. Wierhaden?, 1899).²¹⁾ Ve Špýru se rozhodli pro kostely v Mechtersheimu, St. Ingbertu, Erlenbachu u Kaiserslauternu a dále doporučili kostelíky či modlitebny v Ruppertsweilleru, Dernbachu a Dansenbergu.²²⁾

Zástupce spolku v Münsteru údajně posvětil asi 120 kostelů a mnohé další modlitebny. Z těchto staveb se vhodnými jevila stavební kancelář ústavu v Bethelu u Bielefeldu (*Baubureau der Anstalt Bethel bei Bielefeld*), kde měl stavitel Karl Siebold realizovat „velmi pěkné, velmi praktické a velmi levné“ (*sehr schöne, sehr praktische, sehr billige*) kostely, jako kupříkladu v Neubeckumu, Sudbracku a Höstelu. Dále pak zástupce münsterského spolku doporučoval architekta G. A. Fischera v Barmenu, jehož kostely ve Vestfálsku či v Porýní se vyznačovaly gotickou architekturou a stylovou čistotou, byly prý levné a prakticky zařízené.²³⁾ V odpovědi z Gdaňsku byly doporučovány stavby v lokalitách Mokre (Mockrau), Śliwice (Groß

Schliowitz), Lisewo (Lissewo), Opalenie (Münsterwalde), Mikołajskie (Nikolaiken), Sierakowice (Sierakowitz), Wieldzadz (Villisaß), Walubie (Walubien).²⁴⁾ Z Kasselu byl jako vhodný vytipován kostel v Elmu od kasselského architekta Gustava Schönermarka, a dále pak stavby v Holznausenu a Ostheimu (dnes část města Liebenau).²⁵⁾

Vídeň dne 20. dubna 1901 zažádala o prodloužení termínu, neboť čekala na plány z pobočných spolků,²⁶⁾ takže výčet z tohoto hlavního spolku byl odeslán až koncem května. Mezi navrhovanými byly kostely ve Frýdlantu, Jablonci nad Nisou, Vrchlabí, Trutnově, Vizovicích, Jeseňníku (Frývaldov), Bohumíně, Třinci, Opavě či slezské Kamienici nebo Ilișești v Bukovině (nyní Rumunsko).²⁷⁾ Do Lipska přicházely i další pozdní odpovědi, kterým se ale zřejmě ještě dostalo pozornosti a i tyto návrhy byly dodatečně zahrnuty do výčtu. Tak například výbor západního seniorátu evangelické církve a. v. v Čechách psal, že nyní se v obvodu seniorátu staví deset nových kostelů, jejichž náklady jsou většinou hrazeny za přispění Spolku Gustava Adolfa. Stavělo se často s vidinou na rozšíření členské základny evangelických obcí. Je zjevné, že některé kostely skutečně neodpovídaly reálným možnostem sborů. Tak třeba sbor o 80 duších v Třebenicích stavěl kostel s 400 místy, o nic menší kostel byl realizován v Podbořanech, kde náboženská obec sdružovala 60 členů evangelické církve.²⁸⁾ Poslední a značně opožděná zpráva z hlavního spolku došla v září z Halle a doporučovala kostel v Molmecku (dnes součást Hettstedtu).²⁹⁾

Mezitím však hlavní spolek Nadace Gustava Adolfa v červenci oslovil vytipované obce, aby zaslaly plány a rozpočty svých kostelů. V této záležitosti bylo obesláno zřejmě 60 sborů z hlavních spolků: Aurich (6), Kassel (3), Gdaňsk (7), Düsseldorf (9), Göttingen (1), Hannover (3), Münster (3), Poznaň (3), Špýr (6), Vídeň (12) a Wiesbaden (7). Z českých zemí byly osloveny evangelické obce v Podbořanech, Frýdku, dodatečně pak Vrchlabí.³⁰⁾

Na zasedání ústředního výboru dne 19. března 1902 informoval o probíhajících přípravách vzorníku farář D. Hölscher. Po jednání s pověřeným architektem Zeissigem bylo zřejmé, že třináct plánů, které měl ústřední spolek k dispozici, se jevílo jako zvlášť vhodných. Přicházelo ještě v úvahu dalších devět projektů již dříve otištěných lipským nakladatelstvím Seemann & Co. v časopisech *Deutschen Konkurrenzen*³¹⁾ a *Neubauten*.³²⁾ Schůze výboru rozhodla získat povolení od architektů těchto devíti návr-

23) Tamtéž, dopis z 3. 4. 1901.

24) Tamtéž, dopis z 12. 4. 1901.

25) Tamtéž, dopis z 26. 4. 1901.

26) Tamtéž, dopis z 20. 4. 1901.

27) Tamtéž, dopis z 27. 5. 1901.

28) Tamtéž, dopis z 12. 7. 1901.

29) Tamtéž, dopis z 12. 9. 1901.

30) Ve fondu ústředního spolku Nadace Gustava Adolfa se nachází několik konceptů, z nichž není zcela zřejmé, zda byly adresátům odeslány. EZA Berlin 200/1/671, korespondence z roku 1901.

31) Od roku 1892 vydávali časopis *Deutsche Konkurrenzen* profesori z Karlsruhe Albert Neumeister a Ernst Haebler, uveřejňovány zde byly především architektonické návrhy vypsáných soutěží. R. Fuhrrott, *Deutschsprachige Architektur-Zeitschriften. Entstehung und Entwicklung der Fachzeitschriften für Architektur in der Zeit von 1789–1918*. München 1975, s. 133.

32) Časopis *Neubauten* vydávali v letech 1894 až 1903 stejní redaktori jako v případě *Deutsche Konkurrenzen*, od nichž se však lišil zaměřením na realizované stavby. Srov. více R. Fuhrrott, o. c. v pozn. 31, s. 135.

16) Tamtéž, dopis z 25. 3. 1901.

17) Tamtéž, dopis z 27. 3. 1901.

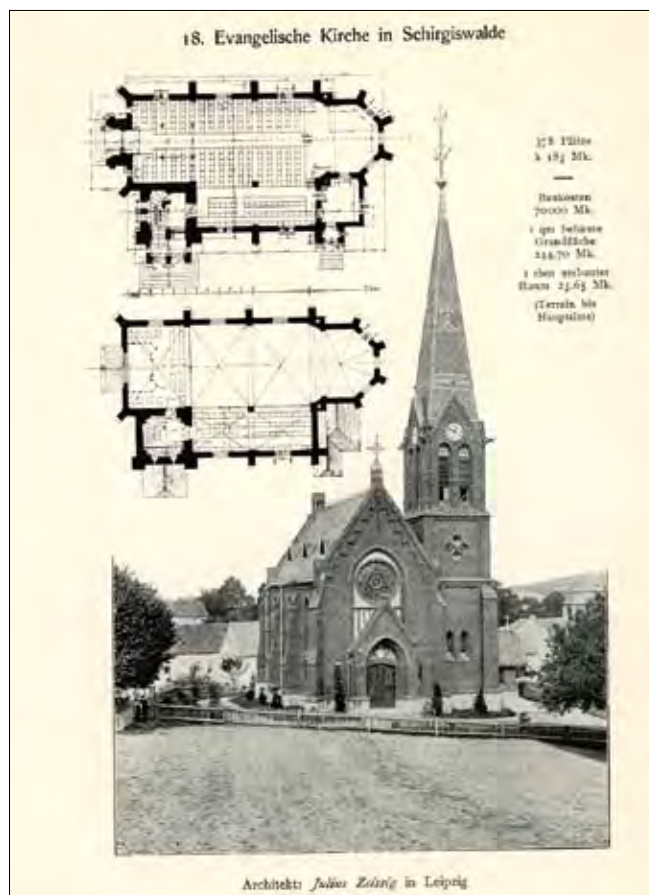
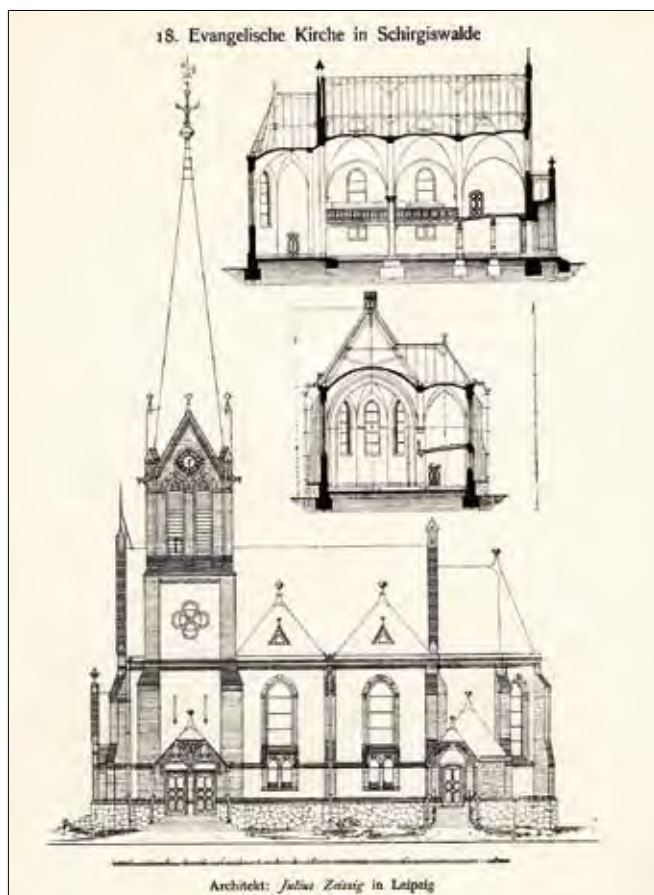
18) http://de.wikipedia.org/wiki/Ihlower_Kirche [citováno 1. 3. 2017].

19) EZA Berlin 200/1/671, dopis z 29. 3. 1901.

20) Tamtéž, dopis z 29. 3. 1901.

21) Tamtéž, dopis z 1. 4. 1901.

22) Tamtéž, dopis z 12. 4. 1901.

Obr. 2: Schirgiswalde (Sasko, Německo) – evangelický kostel od Julia Zeissiga vyobrazený ve vzorníku.

hů k publikování, a to tak, aby první sešit s cca 15 stavebními plány mohl co nejdříve vyjít. Požadované finanční prostředky k tomuto úkolu byly schváleny a dalším jednáním v této věci pověřen farář Hölscher.³³⁾

Pro publikaci bylo nepochybně nutné opatřit svolení architekta k otištění jeho návrhu, který měl být případným zájemcům dán k dispozici, avšak o takovém jednání nejsme ani v jednom případě zpraveni. Bylo též nezbytné získat souhlas stavebníka k uveřejnění návrhu. Tak začátkem května 1902 psalo presbyterium frýdlantského evangelického sboru, že ústřednímu představenstvu dovoluje použít plány nově postaveného kostela.³⁴⁾

Začátkem léta 1902 byla již známa definitivní podoba chystaného vzorníku. Výběr 19 plánů kostelů (někdy s farami) schválilo zasedání ústředního výboru 12. července, které vydáním publikace pověřilo nakladatelství Seemann & Co. Ze strany ústředního výboru mělo být na publikaci vyčleněno 600 marek, přičemž prodejní cena výtisku měla činit 2,50 až 3 marky. Bylo požadováno, aby lipské nakladatelství publikaci vydalo pokud možno před termínem zasedání hlavního spolku v Kasselu. Dle spolkového usnesení mělo dílo vyjít v jednom sešitě pod názvem: *Musterbuch für kleine Kirchenbauten herausgegeben von dem Centralvorstand des Evangelischen Vereins der Gustav Adolf-Stiftung, zusammengestellt von Architekt Julius Zeissig in Leipzig.*³⁵⁾

33) EZA Berlin 200/1/671, zápis ze zasedání 19. 3. 1902.

34) Tamtéž, dopis z 9. 5. 1902.

35) Tamtéž, zápis z jednání 12. 7. 1902.

OBSAH

Vzorník vydaný v září 1902 zahrnul 19 návrhů evangelických modliteben a kostelů řazených dle pořizovací ceny, přičemž prvním a nejlevnějším byl návrh sborového domu v Papenburgu-Rhede. Náklady na jeho stavbu byly vyčísleny na 6340 M. Jednalo se o kombinaci modlitebního sálu s bytem duchovního a zároveň o nejmenší stavbu (50 míst), neboť všechny ostatní stavby přesahovaly kapacitou 100 míst k sezení. Největším objektem v tomto směru byla stavba v Zwötzen an der Elster (dnes součást města Gera) s 590 místy, nejdražší stavbou pak evangelický kostel v Hofheimu am Taunus s náklady ve výši 83 155 M. Ve vzorníku pochopitelně převažovaly kostely nad modlitebnami, nicméně objevovaly se zde kombinace kostelů s byty pro duchovní či s farami.

Návrhy kostelů pocházely z rozmezí let 1884³⁶⁾ až 1902, aniž by však u jednotlivých staveb byla datace vzniku uváděna. Jako poněkud nestandardní se jeví skutečnost, že ne všechny stavby byly v době vydání vzorníku realizovány. Výše nákladů tak byla pouze předpokládána, nikoli však skutečná a v praxi ověřená. To překvapí zejména v případě publikace, jejíž hlavním cílem měla být úspora finančních prostředků při plánování budoucích staveb. Jednalo se zcela jistě o kostely ve Frýdlantu (stavěn 1902–1904), Sokolově (stavěn 1903–1904) či již zmíněném Ihlowu (realizován v jiné podobě).

36) Datace dle úvodu ke vzorníku, avšak databáze staveb architekta Haseho u jeho realizace sborového domu v Papenburgu uvádí rok svěcení 1859. Srov. Conrad Wilhelm Hase (1818–1902) – Werk-Katalog, dostupné z: http://www.glass-portal.privat.t-online.de/cw-hase/m-r/papenburg_betsaal.htm [citováno 1. 3. 2017].

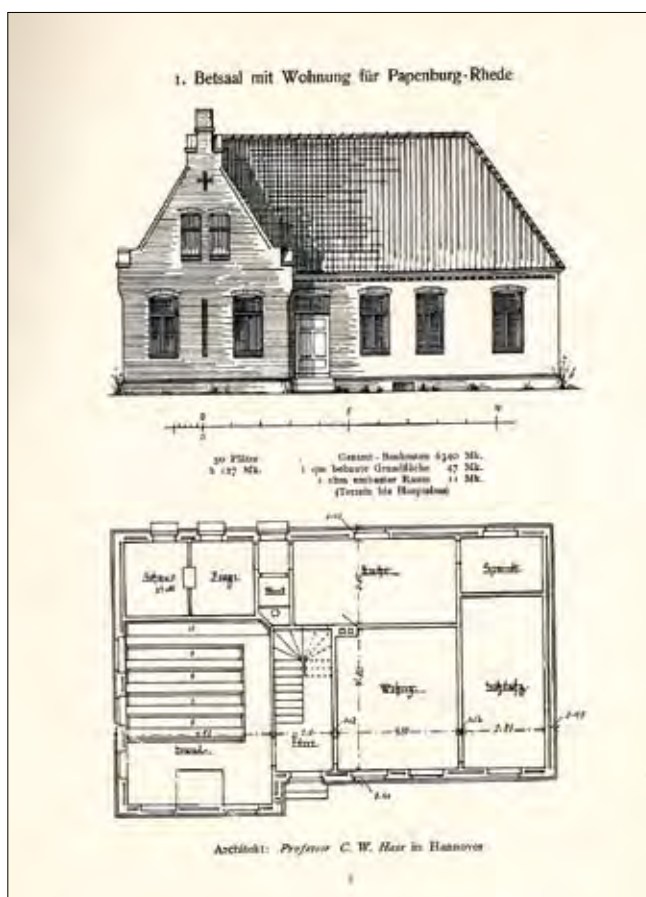

Obr. 3: Třebnice (okres Litoměřice) – evangelický kostel postavený dle návrhu Huga Augusta Grotheho v letech 1901–1902 na pohlednici z počátku 20. století (soukromá sbírka autora).

S dobou výstavby se samozřejmě na řadu dostává téma slohového určení staveb. Zcela jednoznačně ve vzorníku převládá historismus, především novorománský a novogotický styl. Modernější výraz má pouze návrh kostela v Sokolově, kde lze vysledovat inspiraci soudobou secesí, a to pouze v dekoru, který je aplikován na novorománskou architekturu. Modernějšího výrazu pak projekt dosahuje v tvarosloví zastřešení zvonice. Nicméně právě v této části, tj. ve věži a hlavním průčelí, doznala realizace změn od původního plánu.

Publikace obsahovala 100 obrázků (obvykle po několika na jedné tiskové straně) a prodávala se za 3,50 M.³⁷⁾ Výběr návrhů vycházel z tipů zasílaných hlavními spolky nadace a prezentoval úspěšné stavby, které za její spolupráce vznikly. Vliv na konečný výběr měl pochopitelně editor Zeissig, což se projevilo v několika směrech. Zeissiga určitě nemůžeme řadit k soudobým progresivním autorům, jeho výběr odpovídal již překonaným zásadám Eisenašského regulativu a vůbec nezohledňoval modernější a v této době aktuální Wiesbadenský program ve výstavbě evangelických kostelů. Projekty vybrané Zeissigem do vzorníku zahrnuly díla různých architektů, vícekrát se objevily návrhy hannoverského Conrada Wilhelma Haseho (2) a Ludwiga Hofmanna z Hernbornu (3). Ovšem zdaleka

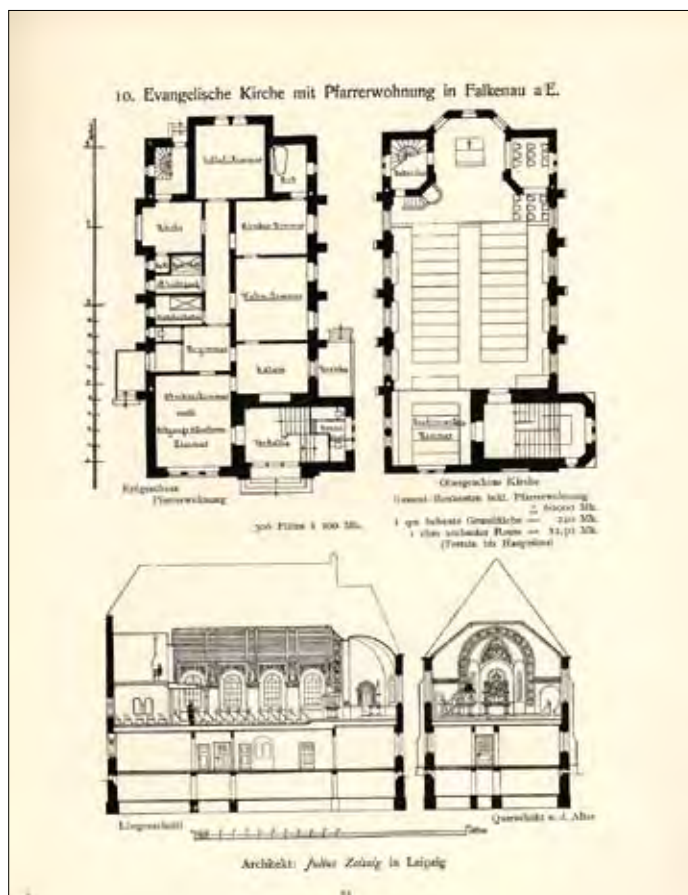
37) EZA Berlin 200/1/671, reklama na knihu; J. Zeissig ed., o. c. v pozn. 7, s. 3–5.

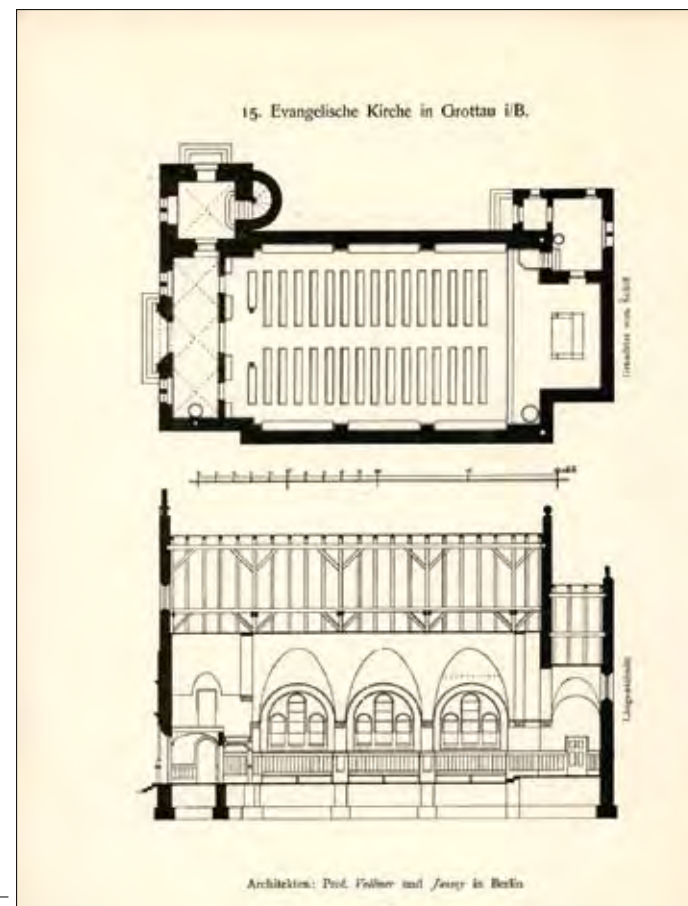
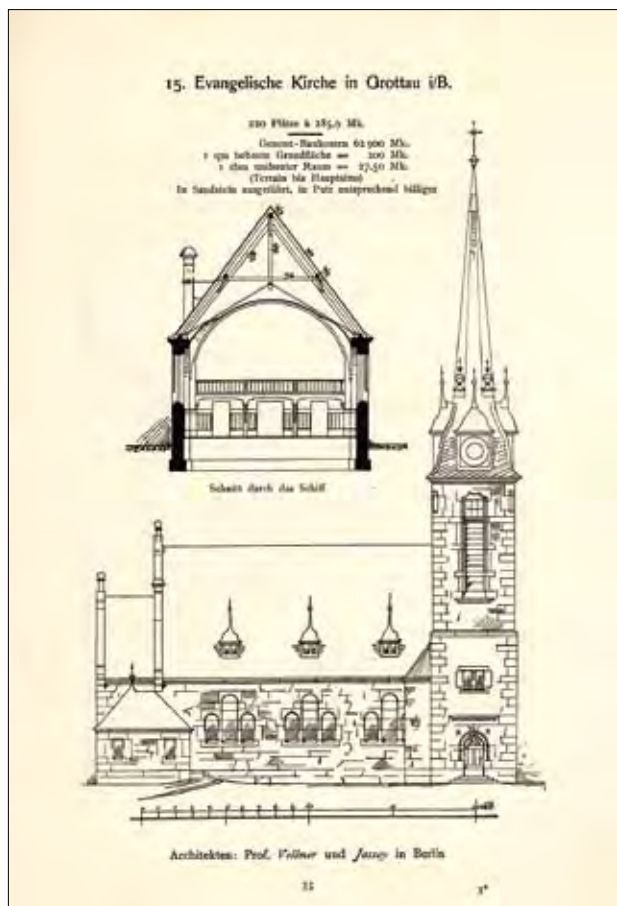
Obr. 4: Sborový dům pro Papenburg-Rhede (Dolní Sasko, Německo) od C. W. Haseho byl v Zeissigovu vzorníku nejlevnějším projektem.

nejčastěji se setkáme se jménem redaktora vzorníku, tedy architekta Julia Zeissiga. Z celkového počtu 19 návrhů se to týká celkem šesti případů, kdy tento architekt použil vlastních návrhů, ačkoli se jeho projekty v dopisech zasílaných z hlavních spolků Nadace Gustava Adolfa téměř neobjevovaly. Je tedy nepochybné, že Zeissig značně využil roli redaktora při tvorbě této publikace a ovlivnil její náplň ve vlastní prospěch. Vysokým zastoupením vlastních návrhů ve vzorníku posílil svoji propagaci v prostředí evangelických církví a po roce 1902 se tímto způsobem dostal k novým zakázkám.

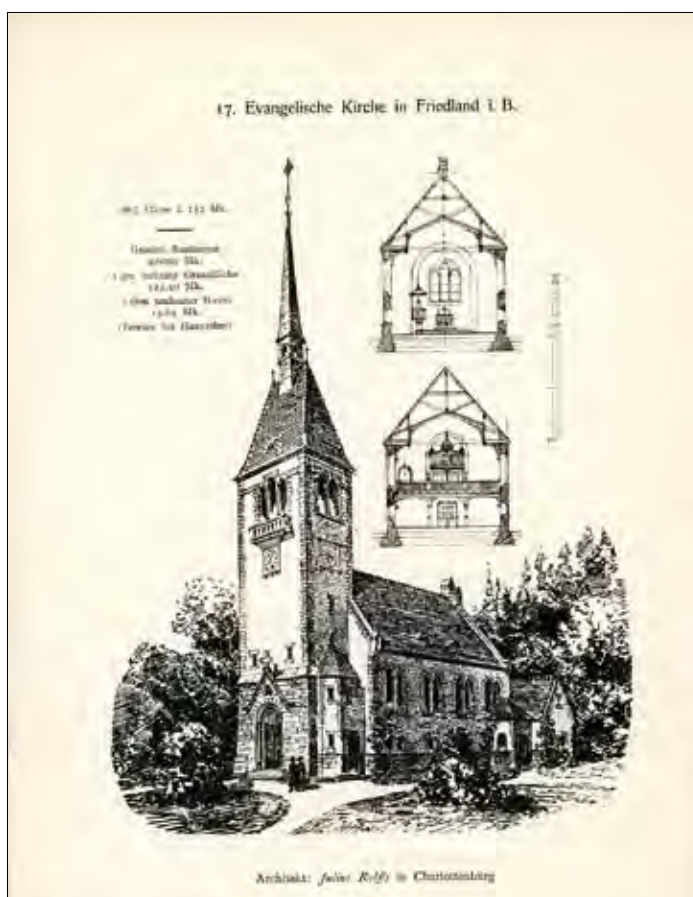
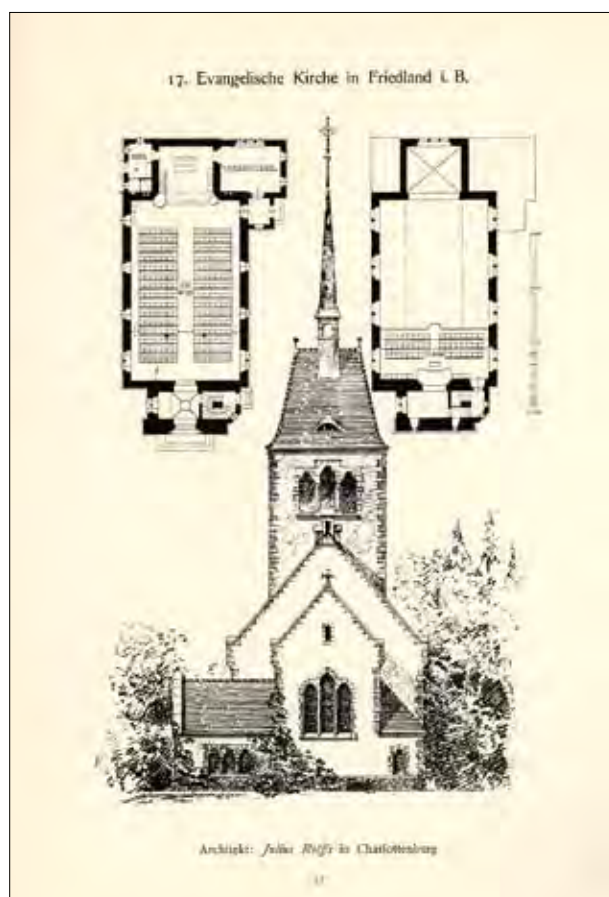
Obecně lze zhodnotit, že se Zeissigova architektura vyznačovala příklonem k historismům a nejvila známky přílišné umělecké individuality. Jeho návrhy charakterizuje spíše utilitární projev, který v pozdější tvorbě nebyl schopen reagovat na podněty progresivní architektury začátku 20. století, neboť jeho produkce zůstala víceméně zakořeněna v pozdním historismu poslední čtvrtiny 19. století. Odtud pochopitelně také pramenilo zaměření a výběr staveb, jejichž doba vzniku navíc prakticky korespondovala s dosavadní tvůrčí epochou architekta Zeissiga. Dalším z vícekrát zastoupených architektů byl nestor německého stavitelství Conrad Wilhelm Hase. Jednalo se o zakladatele tzv. hannoverské architektonické školy, která se již od poloviny 19. století vyznačovala historizující architekturou s uplatněním fasád z režného cihlového zdiva. Také skutečnost, že tento architekt zemřel v roce vydání vzorníku ve věku 83 let, jen naznačuje, že se jednalo o mladého progresivního umělce, který by reflek-

Obr. 5: Falknov/Sokolov (okres Sokolov) – evangelický kostel z Zeissigova vzorníku pod č. 10.

Obr. 6: Hrádek nad Nisou (okres Liberec) – evangelický kostel z Zeissigova vzorníku pod č. 15.

Obr. 7: Frýdlant v Čechách (okres Liberec) – evangelický kostel z Zeissigova vzorníku pod. č. 17.

toval podněty soudobé architektury, naopak jeho tvorba náležela především polovině 19. století.³⁸⁾ Taktéž o téměř dvě generace mladší soupeřník Ludwig Hofmann byl spjat s evangelickou církví jako její stavitel (Nassau) a také on tvořil v duchu historismu.³⁹⁾

V této souvislosti nepřekvapí, že soudobá kritická umělecká obec vyjádřila k tomuto výběru výhrady. Tak kupříkladu švýcarský architektonický časopis postrádal ve výběru starý jednoduchý venkovský kostel, navíc konstatoval, že stavby „na nás až na malé výjimky působí suše a poněkud akademicky.“⁴⁰⁾ Nicméně i tato recenze přiznávala, že návrhy s plány a jednoduchými rozpočty mohou být užitečné pro diasporní církve, které nemají při ruce zkušeného architekta.⁴¹⁾

OHLASY

V září 1902 vrátil ústřední spolek použité plány a přílohy zpět evangelickým sborům, k čemuž připojil vždy jeden výtisk knihy.⁴²⁾ V prostředí evangelických církví záhy vzorník kostelů vyvolal příznivé reakce. Ještě na konci října 1902 jej objednával evangelický farář Richard Eck

z města Lauscha, neboť kostel postavený v roce 1732, kdy obec čítala 400 obyvatel, již nedostačoval sboru o 5 000 duší (s přiřazenými obcemi celá farnost evidovala dokonce 6 700 obyvatel). Stavba nového kostela se jevila nezbytnou.⁴³⁾ Také z Rakouska dorazila chvála za výbornou a potřebnou knihu, neboť v Heidenreichsteinu v Dolních Rakousích potřebovali nový kostel a vzorník, který poslouží „naším účelům a zejména naší pokladně“ (*für unsere Zwecke und besonders für unsere Kasse*), si pochvalovali.⁴⁴⁾ V evangelických církvích tak kniha nepochybně naplnila svůj účel.⁴⁵⁾

Vzorník došel ohlasu také v Čechách. Z českojazyčného prostředí zmiňme jistě stavitele Antonína Dvořáka z Královských Vinohrad, který byl pověřen stavbou evangelického kostela v Přelouči. Na počátku roku 1903 se objednal knihu, v níž doufal, že najde vzor pro tuto stavbu.⁴⁶⁾ Jeho návrh se však nesetkal s příznivou reakcí investora a k realizaci přeloučského evangelického kostela byl nakonec přizván jiný architekt.⁴⁷⁾

Silnější odezvu vzorníku však zaznamenáváme v německojazyčném prostředí českých zemí. Nejen že z této oblasti pocházely tři z devatenácti uveřejněných projektů (Sokolov, Frýdlant, Hrádek nad Nisou; tj. 16 %), ale dokonce se v německojazyčných regionech v Čechách reali-

38) K němu srov. více podrobnou webovou databázi včetně životopisu a díla: <http://www.glass-portal.privat.t-online.de/cwhase> [citováno 1. 3. 2017].

39) [http://de.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Hofmann_\(Architekt\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Hofmann_(Architekt)) [citováno 1. 3. 2017].

40) „die mit wenigen Ausnahmen uns trocken und etwas akademisch anmuten.“ Schweizerische Bauzeitung 41/42, č. 6, 1903, s. 72.

41) Tamtéž.

42) EZA Berlin 200/1/671, dopis z 19. 9. 1902.

43) Tamtéž, dopis z 29. 10. 1902.

44) Tamtéž, dopis došlý 1. 11. 1902.

45) Tamtéž, zpráva z Kasselu 1903.

46) Tamtéž, dopis z 22. 1. 1903.

47) P. Sládeček, Evangelický kostel v Přelouči v kontextu soudobé architektury českých sborů helvetského vyznání, Zprávy památkové péče 74, č. 2, 2014, s. 94.

Obr. 8: Kadaň (okres Chomutov) – stavební projekt evangelického kostela od Woldemara Kandlera (SOka Chomutov).

zovalo několik staveb přímo podle tohoto vzorníku, jinde alespoň pomohl při plánování stavby či se stal impulsem k jednání se zahraničním architektem.

Plánování a příprava stavby evangelických kostelů měly v zásadě identický průběh, daný objektivními příčinami (koupě stavební parcely, získání stavebního návrhu a povolení, realizace stavby) i subjektivními tužbami (touha po vlastním bohoslužebném prostoru, snaha o velkolepý projekt, kterým by se evangelická menšina symbolicky vyrovnala s okolní většinově římskokatolickou společností a její sakrální architekturou). Na přelomu 19. a 20. století v souvislosti s přestupy k evangelickým církvím v době hnutí *Los von Rom* vznikaly především v severních a západních Čechách mnohé evangelické sbory nejčastěji jako kazatelské stanice ve stávající farní síti. Je až s podivem, jak záhy po svém založení začaly některé evangelické sbory uskutečňovat samotnou stavbu kostela. Hnací sílu v tomto procesu často představovali místní duchovní. Zpravidla se jednalo o mladého vikáře, který přišel z Německa jako výpomocný kazatel do filiálního sboru či kazatelské stanice. Takový duchovní pak ve stavebních záležitostech vyřizoval korespondenci, vstupoval do jednání s úřady, ale především s podpůrnými spolky v Německu, kde navíc na stránkách místních, často církevních novin, prezentoval úsilí mladých živoucích společenství. To nepochybně v té době rezonovalo ve většinově protestantské společnosti v zahraničí, vzhledem k tomu, jak často vikáři volili takové komunikační strategie.

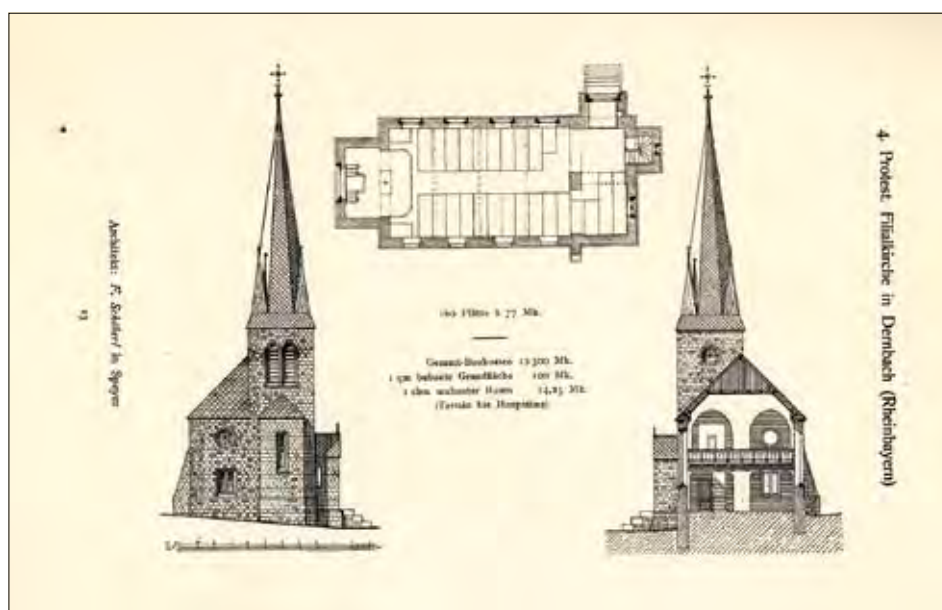
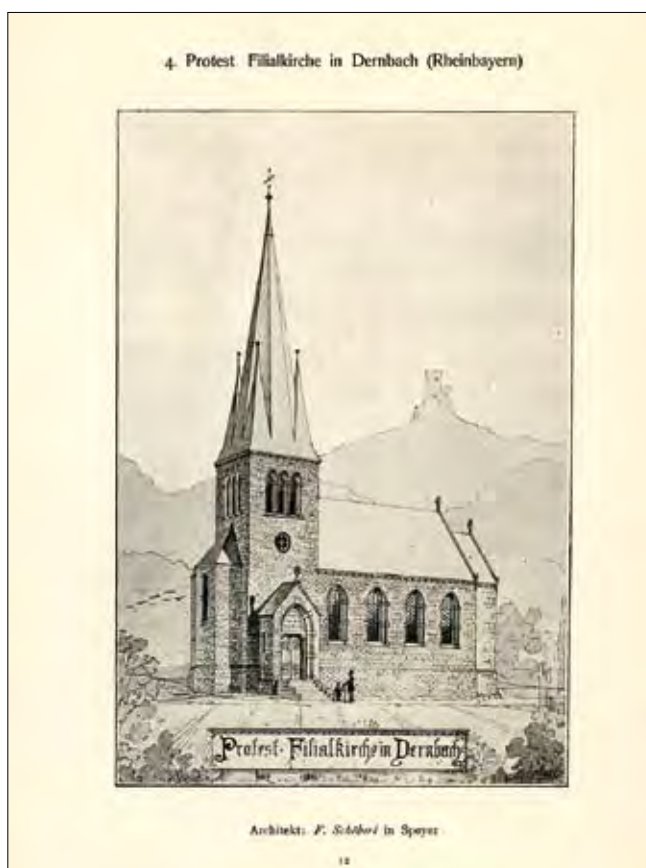
V německojazyčném prostředí Čech se vzorník poprvé uplatnil v Kadani. Kazatelská stanice na území chomutovského evangelického farního okrsku zde vznikla v roce 1899. Bohoslužby byly zprvu konány ve školních prostorách, po zákazu okresní školní rady se přesunuly do místní střelnice.⁴⁸⁾ Ještě v roce 1900 nemohli zdejší evangelici pomýšlet na stavbu modlitebny nebo snad kostela, Spolek Gustava Adolfa žádali pouze o příspěvek na konání bohoslužeb. S novým rokem ale již byly podniknuty kroky vedoucí ke stavbě. V plánu bylo zřízení fondu na stavbu modlitebny,⁴⁹⁾ záhy Kadaňští obdrželi příspěvek ústředního spolku Nadace Gustava Adolfa na koupi stavební parcely.⁵⁰⁾ Roku 1902 již měli vyhlédnutý pozemek v hodnotě 3000 K, na nějž sháněli prostředky.⁵¹⁾ Jednou z komunikačních strategií k získání podpory byla tvrzení o tom, že se v důsledku určitých překážek nedaří šířit evangelickou víru mezi katolíky, kteří by tomu i byli nakloněni, ale do zakouřených lokálů, které slouží jako modlitebny, prostě nepříjdou.

48) EZA Berlin 200/1/3830, výkaz z 23. 2. 1900.

49) Tamtéž, dopis z 5. 9. 1901.

50) Tamtéž, stvrzenka na 29. 10. 1901.

51) Tamtéž, dopis z 20. 1. 1902.

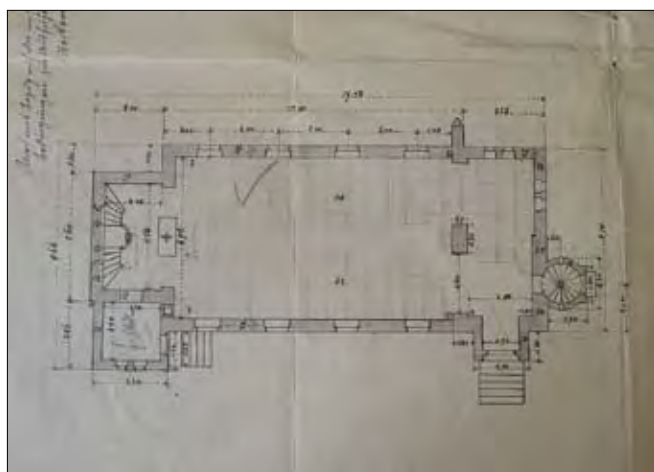
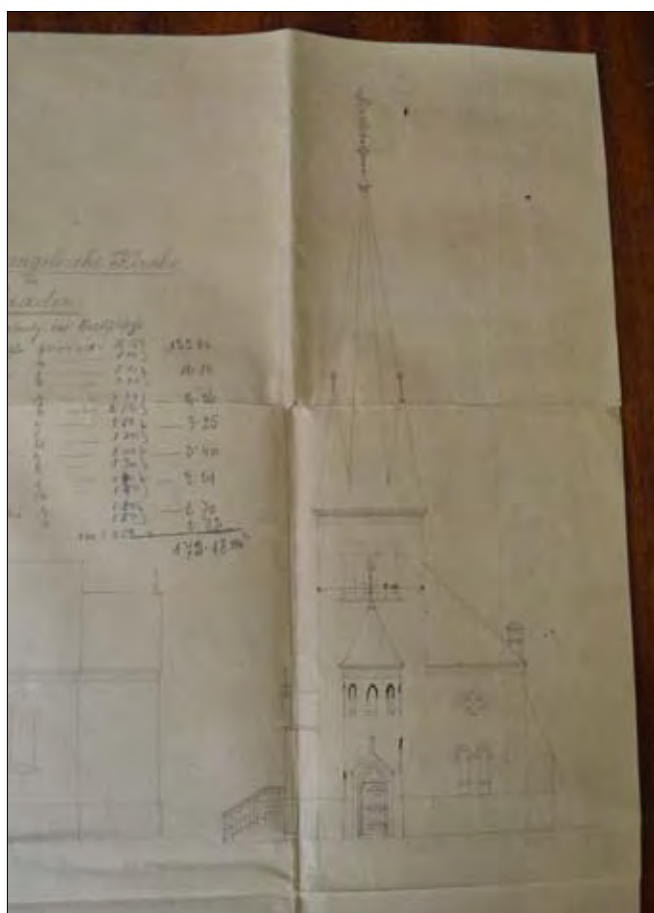

Obr. 9: Oblíbený vzor č. 4 – evangelický kostel v Dernbachu (Německo, Porýní-Falc) od Franze Schöberla.

Avšak s existencí kostela by se mnohé změnilo. Také v Kadani mimo jiné požadovali kostelík, neboť katolíci odmítali navštěvovat jejich bohoslužby v hospodě.⁵²⁾ Již v roce 1902 uvažovali o kostelíku asi o 120 místech v pořizovací ceně do 25000 K.⁵³⁾ Záležitosti stavby kostela a jejich příprav se daly do pohybu s příchodem prvního vikáře Willibalda Jaehna, který s koncem jara nastoupil do Kadaně. Ten měl nadto kontakt na superintendenta Meyera ze saské-

52) EZA Berlin 200/1/3830, dopis z 26. 2. 1902.

53) Tamtéž.

Obr. 10: Kadaň – upravený projekt evangelického kostela Franze Schöberla, 1902 (SOKA Chomutov).

ho Zwickau, významnou postavu Evangelického svazu, který spolupracoval i s českým prostředím v období hnutí *Los von Rom*. Díky úsilí vikáře i stavebního spolku, který byl v takových případech zpravidla zřizován, se podařilo získat v průběhu roku 1902 stavební parcelu. Na další rok bylo plánováno slavnostní zahájení stavby položením základního kamene. V situaci, kdy okolní sbory stavěly kostely a v regionu bujela stavební činnost evangelických sborů, pak pochopitelně žádný v sousedství nechtěl zůstat stranou.⁵⁴⁾

Drážďanský architekt Woldemar Kandler⁵⁵⁾ v květnu 1902 vyhotovil pro Kadaň návrh kostela, který rozpracoval v několika stavebních plánech. Jednoduchý kostel měl věž přisazenou na osu východního průčelí, k níž přiléhala apsida drobných rozměrů. Prostor podvěží a apsidy měl sloužit jako presbytář, odsazený přístavek na západě byl vstupní předsíní. Boční fasády lodi byly prolomeny čtyřmi okenními osami. Architektonický návrh pojednal Kandler v historizujícím slohu. Zatímco u lomených oblouků oken a portálů se inspiroval v gotice, z románského slohu si vypůjčil apsidu a sdružená okna ve zvonici a předsíni.⁵⁶⁾

Avšak ještě koncem stejného roku si kadaňský evangelický sbor nechal zpracovat nový stavební projekt evangelického kostela a počátkem roku 1903 bylo definitivně rozhodnuto ve prospěch nového projektu. Kadaňským posloužil právě nově vydaný Zeissigův vzorník Nadace Gustava Adolfa. Na jeho základě oslovili špýrského architekta Franze Schöberla, který upravil vlastní projekt kostela v Dernbachu, uveřejněný ve vzorníku pod číslem čtyři.⁵⁷⁾ Nedochovala se korespondence, z níž by vyplývalo, že vzorník Kadani poskytla právě lipská centrála, snad jej zdejšímu evangelickému sboru zprostředkoval farář Meyer.⁵⁸⁾ Jednoduchý kostel orientovaný na sever s věží v jihovýchodním nároží má odsazený presbytář na obdélném půdorysu. Vstup do kostela vede přes předsíní čtvercového půdorysu při východní straně věže přístupné po schodišti, které vyrovnává svažité terén. Ke zvonici přiléhá z jižní strany

Obr. 11: Kadaň – dokončovací práce na stavbě evangelického kostela na dobovém snímku, 1903 (Oblastní muzeum v Chomutově).

Obr. 12: Kadaň – současný stav evangelického kostela (foto V. Zeman, 2016).

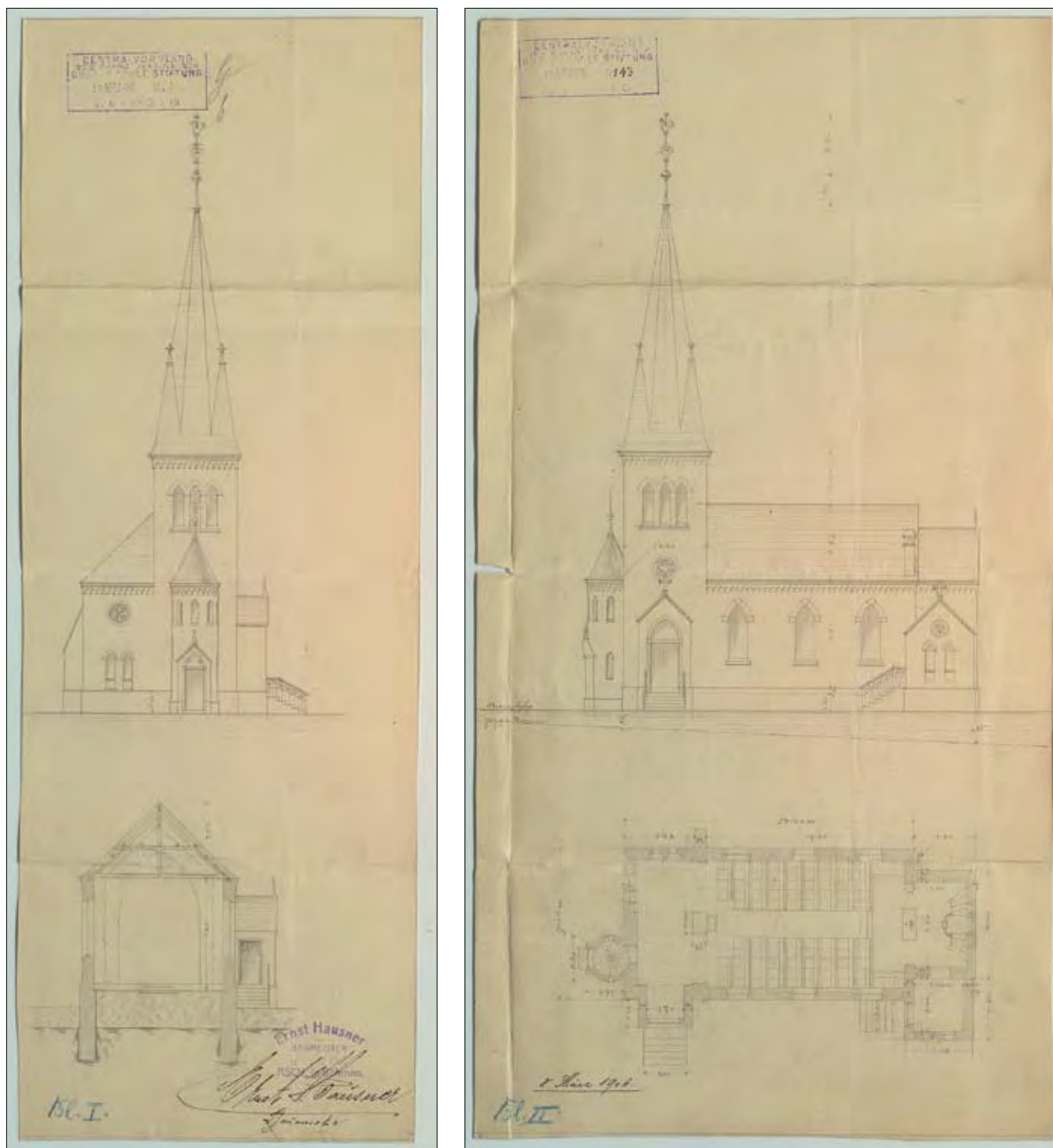
54) Tamtéž, dopis z 11. 11. 1902 a další korespondence.

55) Woldemar Kandler (1866–1929) se na počátku 20. století uplatnil několika realizacemi v evangelické církvi v severozápadních Čechách (Bořislav, Bystřany, Chabařovice, Varnsdorf). K tomu podrobněji V. Zeman, Severozápadní Čechy jako prostor pro zahraniční tvůrce evangelické sakrální architektury na přelomu 19. a 20. století, in: T. Velimský – K. Kaiserová edd., Region na hranici. Ústí nad Labem 2015, zejm. s. 180–182. Ke Kandlerovi pak K. Ullmann, Der Architekt Woldemar Kandler. Ländliche Sakralbauten des Kirchenbaumeisters in Sachsen. Saarbrücken 2010.

56) Státní oblastní archiv (dále jen SOA) v Litoměřicích – Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Chomutov se sídlem v Kadani, Archiv města (dále jen AM) Kadaň, karton č. 376, plánová dokumentace návrhu Woldemara Kandlera.

57) Náklady na stavbu měly činit asi 20 tisíc korun. EZA Berlin 200/1/3830, dopis z 3. 3. 1903.

58) Žádné podrobnější informace v tomto směru neposkytuje ani archiv ústředního spolku Nadace Gustava Adolfa (EZA Berlin 200/1/3830). V archivu města Kadaň (SOkA Chomutov, AM Kadaň, karton č. 376) se dochovala složka k evangelickému kostelu, avšak obsahuje především plánovou dokumentaci. Sborový archiv též není k dispozici, archiv mateřského farního sboru v Chomutově také neobsahuje žádné dokumenty, které by mohly jednání osvětlit (SOkA Chomutov, Farní úřad církve evangelické Chomutov, nezpracováno, zejm. karton č. 8).

Obr. 13: Hazlov (okres Cheb) – stavební plány evangelického kostela (EZA Berlin).

přístavek čtvercového půdorysu se schodištěm na emporu. Fasády jsou tvořeny bosovaným zdivem z červeně zbarveného kamene. Boční fasády lodi prolamují čtyři okenní osy, presbytář je pouze ve štítové straně prolomen rozměrným rozetovým oknem. Zvonové patro věže obsahuje na každé straně dvě či tři sdružená okna. Zvonici završuje jehlancová střecha, kterou obklopují vysoké jehlany v každém nároží. Loď a presbytář kryjí sedlové střechy.⁵⁹⁾

Na dernbašském kostele je znatelná inspirace tvaroslovím gotického slohu, byť značně abstrahovaného. Vysoká

59) Bohatá plánová stavební dokumentace se dochovala v archivu města Kadaň. SOKA Chomutov, AM Kadaň, karton č. 376.

okna v lodi ukončuje lomený oblouk, avšak okenní otvory nezdobí kružba ani profilace, nýbrž pouze výplně v podobě sklomaleb. Nejzdobnější prvky architektury jsou bezsporu uplatněny na zvonici, ať se jedná o sdružená okna ve zvonovém patře na každé straně fasády hranolové věže (výrazněji ještě v Kadani) nebo samotné zastřešení zvonice v podobě vysokého jehlanu a čtyř nižších v nárožích. Na vytyčené ploše též monumentálním dojmem působí rozeta v severním průčelí presbytáře.

Provedením stavby v Kadani byl pověřen mostecký stavitel J. Wurm.⁶⁰⁾ Slavnostní položení základního kamene

60) EZA Berlin 200/1/3830, opis stavební smlouvy z 5. 3. 1903 a Evan-

se uskutečnilo 16. května 1903 a již 8. září 1903 mohl být kostel apoštolů Petra a Pavla posvěcen.⁶¹⁾ Kadaňský evangelický kostel se stal prvním projektem realizovaným v Čechách na základě Zeissigova vzorníku. Byl postaven souběžně s hlavní ulicí s orientací na západ, došlo i k zachování vstupu po schodišti jako v Dernbachu, ačkoli to zde nevyrovnávalo terén. Oproti dernbašskému vzoru došlo v Kadani k několika drobným úpravám, které pozměnily výraz kostela. Přístavba pro schodiště na emporu získala díky kruhovému půdorysu vzhled vysoké apsidy, užití trojitých sdružených oken v každé fasádě zvonice také akcentovalo románské tvarosloví, byť ukončení okenních otvorů bylo i zde řešeno hrotitým obloukem. Trojice oken ve zvonici vycházela z návrhu kostela, jak byl zobrazen na axonometrickém pohledu ve vzorníku, zatímco pohledy na jednotlivé fasády v této publikaci odpovídaly podobě realizované v Dernbachu. Nicméně prostřední okenní otvor sdruženého okna orientovaného do ulice byl převyššen a také rozšířen na úkor postranních. Zcela zásadní byla pak změna v použití stavebního materiálu. Zatímco v Dernbachu se uplatnil neomítaný kámen, v Kadani bylo užito též režného zdiva, avšak z glazovaných cihel. Tomu též odpovídá nahrazení kamenických prvků zdivem a vyvedení v omítce (př. archivoly okenních otvorů a portálů).

Vzor č. 4 se stal oblíbeným pravděpodobně pro kombinaci dobrého vzhledu a nízké pořizovací ceny. V této finanční relaci se totiž nejednalo o sborový dům, ale o kostel s důstojným vzezřením, který mohl konkurovat stavbám římskokatolické církve. Nepochybně k zájmu o tento typ kostela přispěla zdařilá kadaňská realizace, čímž se Kadaň stala inspirací i pro jiné německojazyčné sbory evangelické církve a. v. v Čechách.

V Hazlově na Ašsku se evangelické bohoslužby konaly od roku 1902, o dva roky později došlo k ustanovení kazatelské stanice, která příslušela k ašské farnosti.⁶²⁾ A právě v roce 1904 zástupci evangelické obce v Hazlově oslovili ústřední spolek Nadace Gustava Adolfa s prosbou o pomoc v záležitostech příprav stavby kostela.⁶³⁾ Koncem dubna měli k dispozici rozpočet ašského stavitele Ernsta Hausnera podle plánů evangelického kostela v Kadani na 21 tisíc korun, o pět tisíc více pak s vnitřním vybavením a zvony.⁶⁴⁾

V roce 1906 byla zahájena další jednání se stavitelem Hausnerem, který přislíbil vypracovat nové plány podle vzoru kostela z Dernbachu ze vzorníku Spolku Gustava Adolfa a pokusit se cenu výrazně snížit.⁶⁵⁾ To se podařilo, když někdy plánované náklady 26 500 korun ponížil na 18 tisíc korun. Sice zůstala zachována dispozice kostela v Dernbachu, avšak stavitel zmenšil hmotu architektury, když na délce ubral 3,5 m a na šířce 0,9 m, takže měl kostel nyní rozměry 16,25 m na délku a 7,05 m šířky. Patrná změna v proporcích nastala zkrácením lodi o jednu okenní osu, světlou výšku kostelní lodi Hausner snížil o 30 cm a také věž naplánoval o metr nižší.⁶⁶⁾ Konečný rozpočet náklady vyčíslil na 19 000 K právě redukcí hmoty stavby a jednoduchostí provedení.⁶⁷⁾ Také stavba tohoto kostela

Obr. 14: Hazlov – evangelický kostel na dobové pohlednici, 1907 (EZA Berlin).

Obr. 15: Hazlov – současný stav evangelického kostela (foto V. Zeman, 2016).

gelische Kirchen-Zeitung für Oesterreich 20, 1903, s. 154.

61) Tamtéž, pozvánky na slavnosti položení základního kamene a posvěcení kostela.

62) Schematismus der Evangelischen Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Österreich 1913, Wien: Selbstverlag des k. k. evang. Oberkirchenrates 1913, s. 59.

63) EZA Berlin 200/1/3418, dopis z 25. 4. 1904.

64) Tamtéž, dopis z 29. 4. 1904.

65) Tamtéž, dopis z 20. 2. 1906.

66) Tamtéž, dopis z 3. 3. 1906, rozpočet a plány stavby z 8. 3. 1906.

67) Tamtéž, dopisy z 3. a 11. 3. 1906, stavební plány s rozpočtem z 8. 3. 1906.

Obr. 16: Plánovaná podoba evangelického kostela pro Českou Kamenici (okres Děčín) na razítku tamního Evangelického spolku pro stavbu kostela. Vzhled kostela byl nepochybně inspirován kadaňskou předlohou (SOKa Děčín).

probíhala rychle, dne 5. května 1907 se uskutečnilo její slavnostní zahájení položením základního kamene⁶⁸⁾ a svěcení se konalo 6. října téhož roku.⁶⁹⁾

Návrh hazlovského kostela nevyšel z dernbašské realizace, ale z projektu upraveného pro potřeby kadaňského evangelického sboru. Ať se již jednalo o sdružená okna ve zvonici či schodišťovou přístavbu. Snaha o snížení nákladů na stavbu vedla k redukci hmoty a úsporám ve stavebním materiálu, když nedošlo k užití glazovaných cihel jako v Kadani, nýbrž k vyzdění z obyčejných cihel a následnému omítnutí. Působivě je v Hazlově řešení sdruženého okna při styku se střechou lodi, kdy parapety jednotlivých oken sledují její sklon.

Ve stejné době inspiroval kadaňský kostel souvěrce v České Kamenici na Děčínsku. Kazatelská stanice zde vznikla začátkem století a od svých počátků usilovala o stavbu vlastního kostela. Roku 1903 získal mezitím ustanovený Evangelický spolek pro stavbu kostela stavební parcelu ve městě, na níž hodlal stavbu realizovat. Pravděpodobně již v roce 1905 pomohl Spolek Gustava Adolfa s výběrem vhodného vzoru pro zdejší kostel. V dubnu 1906 bylo zřejmé, že kostel bude postaven dle modelu č. 4 v Zeissigovu vzorníku, tedy dle projektu dernbašského kostela avšak upraveného pro potřeby Kadaně. Záležitost měla být po Zeissigovu prošetření místních poměrů předána k vyřizování ústřednímu spolku a zmíněnému architektovi.⁷⁰⁾ V září do Kadaně dorazila delegace z České Kamenice a prohlídka tamního kostela skutečně potvrdila rozhodnutí zvolit jej jako vhodnou předlohu.⁷¹⁾ Jeho stylizovaná podoba se dokonce objevila na razítku českokamenického Evangelického spolku pro stavbu kostela.⁷²⁾

68) Tamtéž, dopis ze 17. 4. 1907.

69) Tamtéž, pozvánka na posvěcení kostela 6. 10. 1907.

70) EZA Berlin 200/1/2085, dopis z 25. 4. 1906.

71) SOA v Litoměřicích – Soka Děčín, Filiální sbor německé evangelické církve (dále jen FilSNEC) Česká Kamenice, karton č. 9, inv. č. 47, zápis z 28. 10. 1906.

72) Otisk razítka ve své malé ploše neumožňuje příliš podrobné zobrazení detailů, ani jejich rozpoznání. Podoba je tedy velmi stylizovaná,

Špatná finanční situace však českokamenickým protestantům nedovolila akci realizovat dříve než koncem 20. let. Do té doby bylo ještě vyhotoveno několik návrhů, mezi spolupracujícími architekty se objevil i začínající Otto Bartning v roce 1909, ještě jednou bylo zvažováno využití Zeissigova vzorníku.⁷³⁾

V roce 1911 totiž v České Kamenici došlo k opětovnému oživení myšlenek na stavbu kostela. Spolek Gustava Adolfa ještě v této době navrhoval model č. 2 ze vzorníku, tedy kostel s vikářským bytem v Dansenbergu.⁷⁴⁾ Jednalo se o jednoduchou a ne příliš výraznou rozměrnou podélnou budovu, kde se byt duchovního nacházel za oltářem v přízemí a patře, zatímco modlitebna v přízemí zaujímal celý prostor a byla otevřená do krovu. Nad hlavním vstupem v západním průčelí byla instalována drobná zvonička. Novorománská budova od Fritze Leidera z Kaiserlautern však českokamenickým evangelíkům příliš nekonvenovala. Jak je zřejmé i z dalšího vývoje, představovali si kostel se zvonicí, fara měla stát poblíž. Ve stejné době se již sboru ujali zástupci Evangelického svazu ze Zhořelce, kteří nechali vypracovat plány Rudolfem Bitzanem a zhořeleckým Hermannem Gerhardem, čímž návrhy Spolku Gustava Adolfa upozadili.⁷⁵⁾

Jak je zřejmé, ne všechny návrhy Spolku Gustava Adolfa došly realizace v době stavebního rozmachu v německojazyčné části evangelické církve a. v. v českých zemích. Vzorník mohl totiž v některých případech posloužit jako inspirace, respektive zprostředkoval kontakt mezi stavebníkem a architektem Zeissigem, který pak pro sbor vytvořil vlastní nový návrh. V Nejdku měli protestanti vypracované stavební plány kostela již roku 1901, aniž bychom znali jejich autora. Návrh představoval mohutnou blokovitou stavbu na půdorysu latinského kříže s jednou věží. Objekt měl kromě kostelního prostoru pojímat také byt duchovního.⁷⁶⁾ V lednu 1903 evangelický sbor v Nejdku oslovil dopisem Spolek Gustava Adolfa se žádostí o podporu záměru následující jaro zahájit stavbu kostela v ceně 50 až 60 tisíc korun, přestože k dispozici bylo pouze 20 tisíc.⁷⁷⁾ Z ústředí Nadace Gustava Adolfa dorazila velmi zdrženlivá odpověď. Sbor by měl naléhavě zvážit své možnosti, když společenství asi o 100 duší zamýšlí následujícího roku začít s nákladnou stavbou, na níž disponuje pouze třetinou předpokládaných nákladů. Právě pro potřeby vzrůstajícího počtu sborů, které chtějí stavět kostely, vydal Spolek vzorník levných kostelních staveb, který do Nejdka vzápětí poslali.⁷⁸⁾

nícméně lze určit, že podle bočního pohledu zobrazuje kostel obdélné lodi se sedlovou střechou, připojeným odsazeným presbytářem obdélného půdorysu, v protilehlém průčelí pak situovanou zvonici snad se vstupem v přízemí, dvojicí oken ve zvonovém patře, která je ukončena jehlancovou střechou završenou křížem. Co je však podstatné, je zobrazení předsíně jihozápadním nárožím lodi, které snad odkazuje (byť ne zcela přesně) na kadaňskou předlohu. Razítko užíváno kupř. v knize zápisů Evangelického spolku pro stavbu kostela, srov. SOKa Děčín, FilSNEC Česká Kamenice, karton č. 9, inv. č. 47.

73) SOKa Děčín, FilSNEC Česká Kamenice, inv. č. 1, zápis č. 44 z 18. 2. 1909.

74) EZA Berlin 200/1/2085, dopis z 3. 7. 1911.

75) V. Zeman, Německá evangelická obec v České Kamenici v letech 1901–1945, in: Porta Bohemica 3, Litoměřice 2005, s. 215–216.

76) EZA Berlin 200/1/4963, dva stavební plány z března 1901.

77) Tamtéž, dopis z 3. 1. 1903.

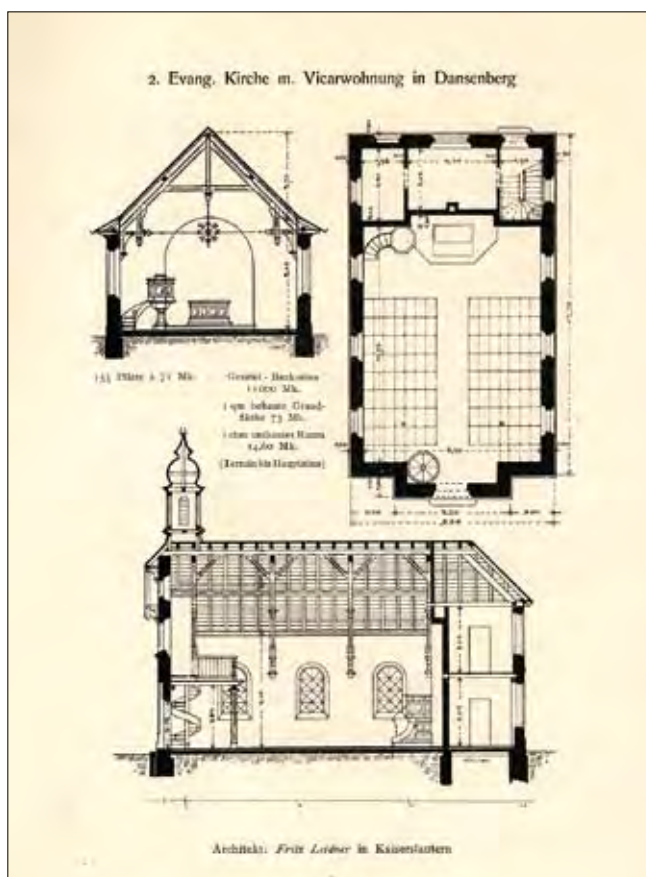
78) Tamtéž, kopie dopisu z 5. 2. 1903.

Evangelické bohoslužby se v Nejdku konaly již od roku 1873, evangelíci se sdružovali zejména kolem továrny podnikatelské rodiny Lahusen, nárůst počtu souvěrců pak souvisel s hnutím *Los von Rom* na přelomu století. Když v roce 1901 do Nejdku přišel evangelický pomocný duchovní, konstituovala se zde kazatelská stanice karlovarské farnosti. Od té doby zde pomocní duchovní působili na postech vikářů nepřetržitě, k povýšení sboru na farní došlo v roce 1922.⁷⁹⁾

V Nejdku sice 30. srpna 1903 položili základní kámen k evangelickému kostelu, avšak nyní podle nového Zeissigova projektu. Sbor si totiž nevybral žádný ze vzorů a nechal vypracovat Juliem Zeissigem nové plány.⁸⁰⁾ Posvěcení kostela Vykupitele se konalo 11. září 1904.⁸¹⁾ Jednolodní kostel z kyklopského zdiva s výraznou věží nad presbytářem ukončenou zdvojenou jehlancovou střechou inspirovaný severoněmeckými gotickými kostely postavil Zeissig v intencích heimatstilu.⁸²⁾ Fasády z hrubě opracovaného kamene a blokovitost stavby dávají tušit evangelické heslo *Ein' feste Burg*. Fortifikační architekturu též evokuje působivé zpracování zvonice a její zastřešení.

Identický průběh příprav zaznamenáváme i v Chodově, kde kazatelská stanice vznikla na podzim roku 1900 jako součást farnosti Karlovy Vary.⁸³⁾ Evangelická obec se zde rozšiřovala na přelomu století zejména přestupy, v prvním desetiletí 20. století v Chodově úřadoval vlastní vikář, a to i s působností pro Nové Sedlo.⁸⁴⁾ O kostelu evangelíci z Chodova uvažovali nejpozději od roku 1901.⁸⁵⁾ Při písemném styku s ústředním spolkem Nadace Gustava Adolfa bylo představitelům chodovského sboru doporučeno posoudit vlastní možnosti a upřednostnit některou z levnějších variant. Spolek Gustava Adolfa se v této době jenom v severních a západních Čechách finančně podílel na značném množství staveb kostelů a far, navíc přispíval na mzdy duchovních a další sborové výdaje. Smělé plány mladých evangelických obcí při stavbě kostelů často narazily na reálné možnosti, Spolek Gustava Adolfa pak musel vydávat nemalé úsilí a finanční prostředky na záchranu neúspěšných akcí,⁸⁶⁾ které navíc nestavily evangelickou církev do příznivého světla. Asi nejkřiklavějším případem se stala stavba kostela v Trnovanech u Teplic.⁸⁷⁾

Ze stejných důvodů doporučil Spolek Gustava Adolfa také v Chodově vybrat ze vzorníku levnější návrh, avšak také zde Zeissig nakonec vytvořil úplně nový stavební projekt. Tohoto architekta i proti vůli místního vikáře opět

Obr. 17: Vzor č. 2 doporučovaný pro potřeby České Kamenice v roce 1911.

83) EZA Berlin 200/1/2419, výkaz za rok 1901.

84) C. Feller, *Das Evangelium in Karlsbad*. Karlsbad 1902, s. 108–111.

Až v roce 1938 byl Chodov povýšen na farní sbor.

85) EZA Berlin 200/1/2419, dopis z 8. 1. 1903.

86) Tamtéž, koncept dopisu ze 7. 2. 1903.

87) Z. R. Nešpor, *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a Slezska*. Praha 2009, s. 468–469. Reflektuje také ale např. E. Stöckl, *Fünzig Jahre Österreichischer Hauptverein der Evangelischen Gustav Adolf-Stiftung 1862–1912*. Wien: Verlag des Österreichischen Gustav Adolf-Hauptvereines 1912, s. 110–115.

79) J. Pilz, *Geschichte der Stadt Neudek*. Neudek: Stadtgemeinde Neudek 1923, s. 216–218.

80) EZA Berlin 200/1/4963, dopisy z 22. 8. 1903 a 27. 7. 1904.

81) Tamtéž, pozvánka na posvěcení kostela 11. 9. 1904.

82) K tomu srov. L. Zeman – J. Konůpková Horváthová – J. Konůpek – Z. Černý – J. Hanzlík, *Heimatstil v severozápadních Čechách*, in: *Sborník Muzea Karlovarského kraje* 23, Cheb 2015, s. 187.

Obr. 18: Návrh kostela pro Českou Kamenici od Hermanna Gerharda z roku 1912, který se stal východím pro jeho realizaci v letech 1929–1930 (SOKa Děčín).

prosadil farář Feller již roku 1904.⁸⁸⁾ Kostel byl v Chodově pak realizován dle Zeissigových plánů v letech 1906 a 1907.⁸⁹⁾ Ani tento kostel nezapře kadaňskou/dernbašskou dispozici. Obdélná loď, odsazený presbytář na obdélném půdorysu, nízká zvonice s výraznou střechou, byť zde orientovaná na osu hlavního vstupního průčelí, vstup přes přilehlou předsíň. Obdélná sdružená okna ve zvonovém patře věže již neodkazují na středověké slohy, jemný dekor na fasádách koresponduje s oblíbeným heimatstílem i geometrickou secesí.

Obdobný scénář zaznamenáváme při stavbě kostela v nedaleké Horní Blatné. Na území karlovarské farnosti byla tato kazatelská stanice ustanovena v roce 1903.⁹⁰⁾ Také zde představitelé Spolku Gustava Adolfa doporučovali snížit nároky na stavbu a ze vzorníku navrhli opět model č. 4, tedy kostel v Dernbachu.⁹¹⁾ Nakonec ale opět dostal přednost nový projekt architekta Zeissiga, který údajně více respektoval specifika místního drsného horského podnebí. I v Horní Blatné se Zeissig nechal inspirovat dispozicí dernbašského vzoru, avšak více se mu vzdálil a vytvořil stavbu drobnějších rozměrů. V lodi jsou pouze dvě okenní osy (ve východní fasádě), věž v hlavním průčelí se ale od podélné osy kostela neodchyluje, presbytář orientovaný na sever je tvořen mělkou apsidou, obdélná sakristie po západní straně kostela je v poměru k jeho celkovým parametrům naddimenzovaná a lze předpokládat její využití pro sborová jednání či k obytným účelům. Architekt volil strmější sklon střechy právě s ohledem na mocnost sněhové pokrývky v zimních měsících. Zajímavým řešením jsou okna v lodi, která – aby byla dostatečně vysoká – prostupují až do střechy. Je zde rezignováno na zdobnost střechy zvonice, a to jistě jak z povětrnostních důvodů, tak nepochybně i z finančních možností malého sboru. Pozdější úpravy jen prohloubily utilitární podobu kostela, byť si zde Zeissig na malé ploše poměrně zajímavě a invenčně poradil s výrazem kostela a detaily, mezi něž

Obr. 19: Návrh evangelického kostela Julia Zeissiga pro Horní Blatnou (okres Karlovy Vary) z pozvánky na slavnost položení základního kamene z roku 1912 (SOKa Chomutov).

lze počítat i okna lodi či podsebití zvonového patra věže, které evokuje středověké opevněné kostely známé především z druhé strany zemské hranice. K výstavbě kostela došlo v letech 1912 a 1913. V jednáních se za Horní Blatnou angažoval karlovarský farář Camillo Feller, jenž zmíněného lipského architekta značně protěžoval.⁹²⁾

ZÁVĚRY

Vzorník staveb malých kostelů vznikl od počátků jako pomůcka pro ty sbory, které chtěly stavět kostel s finanční podporou Spolku Gustava Adolfa, avšak měly často přehnané ambice a chybělo jim srovnání, ať umělecké či finanční. Publikace měla přispět ke zlevnění staveb a poskytnout sborům možnost vybrat adekvátní, tedy často menší kostel, avšak důstojného vzhledu. Proto se v takové míře uplatnil vzor č. 4 jako nejlevnější nabízená stavba, která ovšem vykazovala „plnohodnotný“ vzhled kostela. Z několika českých příkladů je zřejmé, že se vzorník v prostředí evangelických církví dočkal receptce, byl využíván v komunikačních strategiích Spolku Gustava Adolfa a některé z návrhů skutečně došly realizace. Na příkladu kostela postaveného v Kadani lze pak doložit modifikaci vzoru č. 4, neboť podoba realizované stavby v Hazlově, ale také zřejmě plánované v České Kamenici, nevycházela striktně ze vzorníkové předlohy, nýbrž z úpravy pro Kadaň.

Co však z receptce tohoto vzorníku vyplývalo? Předně bylo ještě více posíleno upřednostňování zahraničních architektů v německojazyčném prostředí Čech oproti tuzeckým kandidátům. Tento trend byl patrný v několika lokalitách od poloviny 19. století, větší intenzity však dosáhl až s jeho závěrem.⁹³⁾ Vzorník přispěl buď k realizaci zde uveřejněných návrhů (tj. dernbašský model pro Kadaň a Hazlov), nebo posílil roli Julia Zeissiga v tomto prostře-

88) EZA Berlin, 200/1/2419, dopisy z 19. 6. 1904 a 29. 7. 1904.

89) Tamtéž, pozvánky na slavnosti položení základního kamene (4. 6. 1906) a posvěcení kostela (21. 4. 1907).

90) Schematismus, o. c. v pozn. 62, s. 38.

91) EZA Berlin 200/1/5455, koncept dopisu z 12. 3. 1906.

92) Tamtéž, dopis z 31. 5. 1910 a další korespondence.

93) K tomu srov. podrobněji V. Zeman, o. c. v pozn. 55, s. 161–194.

dí. Zde se jednoznačně u redaktora vzorníku setkáváme s projevy klientelismu, neboť téměř ve třetině jeho rozsahu uveřejnil vlastní návrhy. Navíc Zeissig často u sborů, které jej ohledně vzorníku kontaktovaly, vypracoval svůj projekt, což mu pochopitelně generovalo zisk. S výjimkou Karlovarska, kde se Zeissig uplatnil již před přelomem století a kde především díky duchovnímu Camillo Fellerovi získal další zakázky, dostal po uveřejnění vzorníku v Čechách mnohem více příležitostí. Lze se oprávněně domnívat, že právě všechny jeho české zakázky v prostředí německojazyčné církve po roce 1902 souvisí s jeho vzorníkem malých kostelních staveb.⁹⁴⁾

A nejednalo se pouze o české země, jak ukazuje zde již jednou zmíněný případ z durynské Lauschy. Představitelé tamního evangelického sboru požadovali novostavbu kostela, takže vznik vzorníku kvitovali a doufali v jeho uplatnění v praxi. To došlo naplnění v letech 1909 až 1911, kdy byl kostel postaven. Nikoli ale podle některého ze vzorů z publikace z roku 1902, nýbrž dle vlastních plánů Julia Zeissiga. Ten zvítězil ve výběrovém řízení s projektem, který však ještě následně musel přepracovat.⁹⁵⁾

Zaměření vzorníku ale i Zeissigovo estetické cítění a uplatnění jeho návrhů po roce 1902 způsobilo v evangelické architektuře zakonzervování a zpoždění uměleckého vývoje, když se v prvním desetiletí 20. století stavělo dle plánů pocházejících zejména z 90. let století předchozího. V době aktuálně se uplatňující secese, kterou němečtí architekti zavádějí i do Čech (v detailech či celkovém pojetí staveb), ať se jedná o dvojici Schilling – Graebner (Duchcov, Trnovany, Hrob, Věšřany, Prostřední Lánov, Vrchlabí, Herlíkovic), Woldemara Kandlera (Chabařovice), Maxe Löwa (Vejprty) nebo nastupující moderny reprezentované ve stejném prostředí na přelomu prvního a druhého desetiletí 20. století především Otto Bartningem (Česká Kamenice – nerealizovaný návrh, Tesařov, Kraslice, Nové Město pod Smrkem, Mokřiny), vzorník architektonický vývoj v určitých lokalitách do jisté míry konzervuje.

Avšak současně nelze nevidět, že vzorník kostelních staveb představuje značný modernizační prvek. Ačkoli architektonické katalogy byly v této době již běžnými, ostatně nakladatelství Seemann & Co. se na jejich vydávání specializovalo, výběr sakrální stavby na základě vzorníku, tedy vyhledáním produktu v nabídkovém katalogu sdružujícím projekty několika architektů, představuje v církevním prostředí modernitu, byť ta současně přispívá k unifikaci různorodých forem uměleckého vyjádření. Nutno však upozornit, že přejímání vzorů z Zeissigovy

Obr. 20: Evangelický kostel v Ústí nad Labem na pohlednici z počátku 20. století (AM Ústí nad Labem).

publikace rozhodně nedosáhlo masových rozměrů, napomohlo však k většímu uplatnění tohoto architekta v prostředí evangelických církví.

Podcenit však nemůžeme ani skutečnost, že ve vzorníku byly uveřejněny tři projekty pro české evangelické sbory, nicméně bez výjimky nepocházely z tuzemského prostředí. I tak mohly posloužit k propagaci evangelické církve v Čechách. Vzorník nepochybně posílil roli Spolku Gustava Adolfa jako kontrolora, jemuž se do ruky dostal prostředek k usměrnění návrhů zahraničních sborů, neboť v komunikačních strategiích Spolku se pravidelně objevuje varování před přeceněním možností mladých evangelických obcí. Ve vzorníku mohl poskytnout uměřenou alternativu a prosadit německé architektury v získání zakázek také v zahraničí.

94) Kupříkladu evangelický kostel v Ústí nad Labem, který se navíc dispozíci – nikoli však slohovým či uměleckým zpracováním – velmi podobá dernbašskému kostelu z Zeissigova vzorníku. Srov. J. Zeissig ed., o c. v pozn. 7, s. 188–189.

95) [http://de.wikipedia.org/wiki/Stadtkirche_\(Lauscha\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Stadtkirche_(Lauscha)) [citováno 1. 3. 2017].

DAS MUSTERBUCH DER EVANGELISCHEN KIRCHEN VON JULIUS ZEISSIG UND SEIN EINFLUSS AUF DIE ARCHITEKTUR IN BÖHMEN IM FRÜHEN 20. JAHRHUNDERT

Die Gustav-Adolf-Stiftung diente der Unterstützung der evangelischen Kirchen sowohl in deutschsprachigen Ländern als auch im Ausland und beteiligte sich im großen Maß finanziell an der Unterstützung vom Kirchenausbau. Sie übte diese Unterstützung besonders in der zweiten Hälfte des 19. und im frühen 20. Jahrhundert aus. Bereits um die Jahrhundertwende wurde die Bautätigkeit der evangelischen Gemeinden, a. a. auch in Böhmen, insofern intensiv, dass seitens des Vereins erforderlich wurde, die – oft übertriebenen – Einsprüche der evangelischen Kirchengemeinden zu korrigieren. Eines der Instrumente sollte auch ein Musterbuch der evangelischen Kirchen werden, das sowohl den Vertretern der evangelischen Kirchengemeinden als auch den in der Ausbauproblematik der Kirchenbauten nicht orientierten Laien helfen sollte, das entsprechende und preisgünstige Ergebnis zu erreichen. Die Entwicklung erzwang sich diesen Musterbuchcharakter trotzdem, dass die ursprüngliche Absicht war, einen eher propagierenden Katalog der ausgewählten, mit Hilfe der Gustav-Adolf-Stiftung ausgeführten Kirchen herauszugeben.

Zu Ende des Jahres 1900 wurde der Baurat Architekt Julius Zeissig aus Leipzig mit dem Zusammenfassen des Katalogs-Musterbuches beauftragt, der mit dem Bau evangelischer Kirchenbauten reiche Erfahrung hatte. Man beorderte einzelne Zweigvereine der Stiftung, damit sie die Tipps für geeignete und nicht aufwändige Kirchenbauten versammelt hätten, die mit Hilfe der Stiftung ausgeführt wurden. Eine erhebliche Menge Entwürfe sind angesammelt, aus denen Zeissig neunzehn ausgewählt hat. Der noch im Späthistorismus wurzelnde Architekt wählte ohne Zweifel seinen eigenen ästhetischen Kriterien gemäß, so dass die endliche Auswahl im Musterbuch die modernen Stilrichtungen der Jahrhundertwende nicht genügend in Frage nahm. Zeissig darüber hinaus nutzte seine Stellung aus und setzte sechs von seinen eigenen Entwürfen durch, unter denen sich auch solche befanden, die nicht aus dem Plenum herausgekommen waren.

Die herausgegebene Sammelschrift wurde rasch zum Instrument der Kommunikationsstrategien des Vereins, der sie oft den evangelischen, die Kirchenbauförderung beauftragenden Kirchengemeinden angeboten hat. So geschah es auch im Fall der aus Böhmen stammenden Auftraggebern (drei Beispiele aus der Sammlung stammten übrigens aus Böhmen – Sokolov [Falknov, Falkenau], Hrádek nad Nisou [Grottau], Frýdlant v Čechách [Friedland i. B.]). Die evangelische Kirchengemeinde in Kadaň (Kaaßen, Bez. Chomutov [Komotau]), wählte noch 1902 das Muster 2, d. h. die evangelische Kirche in Dernbach (Deutschland, L. Rheinland-Pfalz, Kr. Südliche Weinstr.) vom Architekten Franz Schöberl aus Speier. Der hatte auch die Pläne ausgearbeitet, nach denen die Kirche 1903 erbaut wurde.

Die mäßig modifizierten Pläne der Kaadener Kirche wurden zum Ausgangsprojekt auch für die evangelische Kirchengemeinde in Hazlov (Haslau, Bez. Cheb [Eger]) in Westböhmen. Die dortigen Kirchengemeindemitglieder brauchten jedoch die Kirche billiger anzuschaffen, daher wurden sowohl ihre Länge als auch ihre Maße reduziert. Im Gegensatz zu den in Kadaň verwendeten glasierten Ziegeln zeigte sich die Bemühung um Ersparnis auch an dem ausgewählten Baumaterial. Ebenfalls in Česká Kamenice (Böhmisch Kamnitz, Bez. Děčín [Tetschen]) strebten die protestantischen Gläubigen seit Jahrhundertbeginn die eigene evangelische Kirche an. Im Jahr 1906 sollte bereits die Kaadener Kirche als treffliches Modell für die Böhmisch-Kamnitzer Kirche dienen. Die Vertreter der Kirchengemeinde in Česká Kamenice unternahmen eine Reise nach Kadaň, fanden die Kirche als geeignet, aber die schlechte Finanzsituation der Gemeinde erlaubte schließlich nicht den Kirchenbau auszuführen.

Der Gustav-Adolf-Verein vermittelte die Sammelschrift in etlichen Fällen auch den Kirchengemeinden in Böhmen, die aber in den nachfolgenden Verhandlungen mit dem Architekten Zeissig zur Entscheidung

kamen, die eigentliche Kirche von diesem Architekten ohne Rücksicht zum Musterbuch sich entwerfen zu lassen. Dadurch erhielt Zeissig mehrere Aufträge in Nordwestböhmen. Sollte die Wahl des Kirchenbaus vom Musterbuch oder von Zeissig direkt gestammt haben, wirkte der Entwurf zu Beginn des 20. Jahrhunderts etwas verspätet und gab keine Möglichkeit der progressiveren Stilen, die im Grenzgebiet etwa die Architekten Schilling-Graebner oder Otto Bartning auszuführen gepflegt haben. Immerhin das Sammelbuch allein als Instrument der Wahl der Kirche, also eines Produktes aus dem Angebotskatalog, stellt ohne Zweifel eine ausdrucksvolle Modernisierungsercheinung sowohl in der Geschichte der protestantischen Kirchen dar, als auch im modernen Ausbau und der Geschichte der Architektur.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Julius Zeissig, *Muster für kleine Kirchenbauten*, 1902, Umschlag (Abb. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9 und 17 übernommen aus: J. Zeissig, Zit. s. in Anm. 7).

Abb. 2: Schirgiswalde (Deutschland, Sachsen) – die im Musterbuch von Julius Zeissig unter Nr. 18 abgebildete evangelische Kirche.

Abb. 3: Trebenice (Trebnitz, Bez. Litoměřice [Leitmeritz]) – evangelische Kirche nach Entwurf von Hugo August Grothe 1901-1902, Postkarte vom Anfang des 20. Jahrhunderts (Privatsammlung des Verfassers).

Abb. 4: Das Kirchengemeindehaus für Papenburg-Rhede (Deutschland, Niedersachsen) von C. W. Hase stellte im Musterbuch von Zeissig das billigste Projekt dar.

Abb. 5: Sokolov-Falknov (Falkenau) – evangelische Kirche, Nr. 10 im Musterbuch.

Abb. 6: Hrádek nad Nisou (Grottau, Bez. Liberec [Reichenberg]) – evangelische Kirche aus dem Musterbuch (Nr. 15).

Abb. 7: Frýdlant v Čechách (Friedland i. B., Bez. Liberec) – evangelische Kirche aus dem Musterbuch von Zeissig (Nr. 17).

Abb. 8: Kadaň (Kaaßen, Bez. Chomutov [Komotau]) – Projekt der evangelischen Kirche von Woldemar Kandler (SOKA [Staatliches Bezirksarchiv] Chomutov).

Abb. 9: Das beliebte Muster Nr. 4 – evangelische Kirche in Dernbach (Deutschland, Rheinland-Pfalz, Kr. Südliche Weinstr.) von Franz Schöberl.

Abb. 10: Kadaň – korrigiertes Projekt der evangelischen Kirche von Franz Schöberl, 1902 (SOKA Chomutov).

Abb. 11: Kadaň – Vollendungsarbeiten am Bau der evangelischen Kirche, zeitgenössische Fotoaufnahme, 1903 (Regionalmuseum Chomutov).

Abb. 12: Kadaň – evangelische Kirche, heutiger Zustand (Foto V. Zeman, 2016).

Abb. 13: Hazlov (Haslau, Bez. Cheb [Eger]) – evangelische Kirche, Baupläne (EZA Berlin).

Abb. 14: Hazlov – evangelische Kirche, zeitgenössische Ansichtskarte, 1907 (EZA Berlin).

Abb. 15: Hazlov – evangelische Kirche, heutiger Zustand (Foto V. Zeman, 2016).

Abb. 16: Česká Kamenice (Böhmisch Kamnitz, Bez. Děčín [Tetschen]), geplante Gestalt laut Stempel des dortigen Evangelischen Kirchenbauvereins. Die Gestalt der Kirche wurde ohne Zweifel mit dem Kaadener Vorbild inspiriert (SOKA Děčín).

Abb. 17: Muster Nr. 2, für Česká Kamenice 1911 empfohlen.

Abb. 18: Kirchenentwurf für Česká Kamenice von Hermann Gerhard, 1912, der zum Ausgangsprojekt für die Ausführung in den Jahren 1929-1930 wurde (SOKA Děčín).

Abb. 19: Entwurf der evangelischen Kirche für Horní Blatná (Platten, Bez. Karlovy Vary [Karlsbad]), Einladungskarte zur Grundsteinlegungsfeier, 1912 (SOKA Chomutov).

Abb. 20: Ústí nad Labem (Aussig a. d. Elbe), evangelische Kirche, Ansichtskarte vom Anfang des 20. Jahrhunderts (AM /Stadtarchiv/ Ústí nad Labem).

(Übersetzung J. Noll)